

ગુજરાતી

(દ્વિતીય ભાષા)

ધોરણ 12

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

કિંમત : ₹ 34.00

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે. આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય સલાહકાર	પ્રસ્તાવના
ડૉ. રમેશ ઓઝા	
લેખન-સંપાદન	
ડૉ. હાજીભાઈ બાદી (કન્વીનર)	રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના અનુસંધાનમાં ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.
ડૉ. બળવંત તેજાણી	
શ્રી પ્રવીણ કુકડિયા	
ડૉ. ઘનશ્યામસિંહ રાઠોડ	
ડૉ. રમેશ પીઠિયા	
સમીક્ષા	
શ્રી એન. એલ. પટેલ	ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 12, ગુજરાતી (દ્વિતીય ભાષા) વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે.
ડૉ. હાસ્યદા પંડ્યા	
શ્રી રોહિણી ભટ્ટ	
શ્રી વર્ષાબહેન ત્રિવેદી	
ડૉ. લીલાભાઈ કડછા	
શ્રી હેમાંગ એસ. દાણી	આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાંત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યા છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.
શ્રી સાધના એચ. જોષી	
શ્રી રૂપા એ. નેવે	
શ્રી બાબુભાઈ એલ. બામણ્યા	
શ્રી સંજય પી. ત્રિવેદી	
શ્રી દિગ્વિજયસિંહ એલ. રાઠોડ	
સંયોજન	
ડૉ. રાઘવજી માધડ	
(વિષય સંયોજક : ગુજરાતી - સંસ્કૃત)	
નિર્માણ-આયોજન	
ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર	
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)	
મુદ્રણ-આયોજન	
શ્રી હરેશ એસ. લીખ્યાચિયા	એચ. એન. ચાવડા નિયામક તા. 15-03-2017 ડૉ. નીતિન પેથાણી કાર્યવાહક પ્રમુખ ગાંધીનગર
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)	

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી એચ. એન. ચાવડા, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

અનુક્રમણિકા

1.	કોધી સ્વભાવને	પદ	ગંગાસતી	1
2.	કુસુમનું કઠણ તપ	નવલકથા ખંડ	ગો. મા. ત્રિપાઠી	3
3.	એક સરખા દિવસ...	ગીત	પ્રભુલાલ દ્વિવેદી	10
4.	નારાયણ હેમચંદ્ર	આત્મકથા ખંડ	ગાંધીજી	12
	• વ્યાકરણ/લેખન વિભક્તિ, પ્રત્યયો, અનુગો, નામયોગીઓ			16
5.	થીંગડું	નવલિકા	સુરેશ જોષી	19
6.	બિસ્મિલ્લાખાં	મુલાકાત	લાભુબહેન મહેતા	25
7.	વીડી વાઢનારા	લોકગીત	અજ્ઞાત	30
8.	અખાનો સંસારત્યાગ	નાટિકા	ચં.ચી. મહેતા	32
	• વ્યાકરણ/લેખન વિરામચિહ્નો, સંયોજકો			39
9.	હંકારી જા	ઊર્મિકાવ્ય	સુંદરમ્	41
10.	જળનગરી વેનિસ	પ્રવાસ નિબંધ	મૃદુલાબહેન મહેતા	43
11.	વડલો ને પંખીડાં	પદ	દુલા ભાયા કાગ	48
12.	પૂજા મેજરની લગની	ચરિત્ર	જોસેફ મેકવાન	51
	• વ્યાકરણ/લેખન વાક્યરચના, તેના પ્રકારો			56
13.	વતનનો તલસાટ	સોનેટ	રમણિક અરાલવાળા	60
14.	મોરનાં ઈડાં	નવલિકા	ઈશ્વર પેટલીકર	62
15.	આ રસ્તાઓ	સોનેટ	ઉશનસ્	68
16.	સુખનો કાળ બાળપણનો	સ્મરણકથા	પુ. લ. દેશપાંડે	70
	• વ્યાકરણ/લેખન પદક્રમ-પદસંવાદ			74
17.	મેળો આપો તો	ગીત	હરીન્દ્ર દવે	78
18.	અઘરો દિવસ (દયારામ)	આસ્વાદલેખ	વેણીભાઈ પુરોહિત	80
19.	સત્યવીર સોકેટીસ	ચરિત્ર નિબંધ	સંકલિત	82
	• વ્યાકરણ/લેખન લેખન સ્વરૂપો			85
20.	બે લઘુકથાઓ	લઘુકથા	ઈશ્વર પરમાર/નરેન બારડ	89
21.	બેટા ! મને પાછી જવા દે	ઊર્મિકાવ્ય (અનુવાદ)	ઉમા મહેશ્વરમ્ અનુ. નીતા રામૈયા	91
	પૂરક વાચન			
1.	સ્વદેશ પ્રીતિ	ઊર્મિકાવ્ય	દલપતરામ	94
2.	રૂપાંતર	નવલિકા	મોહન પરમાર	96
3.	હજુ	ગઝલ	સંજુ વાળા	102
4.	તો કેવી મજા પડે	નવલિકા	ભારતી ર. દવે	103
	વેબસાઈટ	-	મૃગેશ શાહ	108

ગુજરાતના સંતસાહિત્યમાં કેટલીક સંતકવયિત્રીઓનું નોંધપાત્ર યોગદાન રહ્યું છે. એમાંનાં એક ગંગાસતીનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના રાજપરામાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભાઈજીભા અને માતાનું નામ રૂપાળીબા હતું. તેમનાં સાસુ-સસરા તેમજ પતિ દ્વારા ભાવ-ભક્તિ-ભજનનું વાતાવરણ તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું. ગંગાસતીના આધ્યાત્મિક જીવનનો પૂર્ણ વિકાસ આવા પવિત્ર વાતાવરણમાં થયો હતો. તેમનાં શિષ્યા પાનબાઈને સંબોધીને તેમણે જે રચનાઓ પ્રગટ કરી છે તે પણ ભજનો રૂપે પ્રચલિત થઈ છે.

‘વીજળીને ચમકારે મોતીડાં પરોવો પાનબાઈ !’, ‘મેરુ રે ડોગે પણ જેનાં મન નો ડોગે’, ‘શીલવંત સાધુને વારેવારે નમીએ’, ‘ભક્તિ કરવી તેને રાંક થઈને રહેવું’, ‘પીવો હોય તો રસ પી લેજો પાનબાઈ’ - વગેરે ગંગાસતીનાં લોકપ્રસિદ્ધ પદો છે.

આપણા ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોમાં જેને ષડ્રિપુ-કામ, ક્રોધ લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર-રૂપી છ ભયંકર શત્રુઓ ગણાવ્યા છે તે પૈકીનો એક તે આ ક્રોધ. પ્રસ્તુત ભજનમાં ગંગાસતી પાનબાઈને શીખ આપે છે કે જેણે અધ્યાત્મના દેશ-પ્રદેશની યાત્રા કરવી હોય તેણે પોતાના ક્રોધી સ્વભાવને જીતવો રહ્યો. કેમ કે, ભલભલા સંતો - મહંતો - ઋષિઓ પણ આ ક્રોધરૂપી દાનવના સંક્રંજાથી સર્વથા મુક્ત નથી. જેમાં જાણીતું નામ ઋષિ દુર્વાસાનું છે. તો આપણે તો પામર જીવ. માનવમાત્ર જાત-ભાતની કામના - આશા - ઈચ્છા - અપેક્ષા - તૃષ્ણાથી ત્રસ્ત અને ગ્રસ્ત છીએ. ગમે તેવી અને ગમે તેટલી તકેદારી રાખવા છતાં - ક્રોધની ભયંકરતા જાણવા છતાં ક્રોધવશ થઈએ છીએ અને જાણ્યે-અજાણ્યે આપણું ને અન્યનું અહિત કરી બેસીએ છીએ. આ પદમાં પાનબાઈને કેવળ અક્રોધનો મહિમા જ નથી સમજાવ્યો, કિન્તુ ક્રોધના કારણની સાથે વારણની વિવિધ હાથવગી - હૈયાવગી ચાવીઓ પણ સમરથ - અનુભવી ગંગાસતીએ સમજાવીને આપણને સૌને - માનવજાતને - આદર્શનો સંદેશ આપ્યો છે.

ક્રોધી સ્વભાવને જીતવો ને,
રાખવો નહીં અંતરમાં ક્રોધ રે,
સમાનપણે સર્વેમાં વરતવું ને,
ટાળી દેવો મનનો વિરોધ રે.
હે જી રામ, નિરમળ થઈને કામને જીતવો ને,
રાખવો અંતરમાં વેરાગ રે,
જગતના વૈભવને મિથ્યા જાણી ને,
ટાળી દેવો દુર્જનનો રાગ.
હે જી રામ, આ લોક ને પરલોકની આશા તજવી ને,
રાખવું અભ્યાસમાં ધ્યાન રે,
તરણાં સમાન સહુ સિદ્ધિઓને ગણવી ને,
મેલવું અંતરનું માન રે.
હે જી રામ, ગુરુમુખી હોય તેણે એમ જ રહેવું ને,
વરતવું વચનની માંચ રે,
ગંગાસતી એમ બોલિયાં રે પાનબાઈ,
એને નડે નહીં જગતમાં ક્રોધ.

શબ્દસમજૂતી

વરતવું - વર્તન કરવું; નિરમળ - નિર્મળ, પવિત્ર; વેરાગ - વિરક્તિ, સંસાર પરની આસક્તિનો અભાવ; રાગ - સ્નેહ, પ્રેમ; તરણું - ઘાસ; મેલવું - છોડવું, ત્યજવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) ગંગાસતી શાને જીતવાનું કહે છે ?
- (2) મનની દ્વિધા (મૂંઝવણ) ટાળવા કવયિત્રી કેવો વ્યવહાર સૂચવે છે ?
- (3) ગંગાસતીની શિષ્યા કોણ હતી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) ગંગાસતી અંતરમાં શું ધારણ કરવાનું જણાવે છે ? શા માટે ?
- (2) કઈ આશા છોડીને શેમાં ધ્યાન ધરવાનો ઉપદેશ ગંગાસતી જણાવે છે ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) ગંગાસતી માનવ સ્વભાવના કયા કયા દુર્ગુણો જણાવી તેને દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવે છે ?
- (2) કોંધી સ્વભાવ જીતવા ગંગાસતી શો ઉપદેશ આપે છે તે જણાવો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. ગંગાસતીનાં રચેલાં પદોમાંથી જાણીતાં બે-ત્રણ પદો મેળવીને તેનું ગાન કરો.
2. મધ્યકાળના સાહિત્યકારો પૈકી સ્ત્રી સાહિત્યકારોની યાદી કરો.
3. આ પદનું સમૂહગાન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રસ્તુત રચના ‘ભજન’ છે. એનો પાઠ કરવો એક બાબત છે, અને એને ભક્તોની મંડળીમાં તંબૂરા-મંજીરા સાથે ગવાતું સાંભળવું બીજી બાબત છે. ભજનની ભાવાભિવ્યક્તિ જ્યારે તે ભજનમંડળીમાં ગવાતું હોય ત્યારે વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. તાલ, લય, ઢાળ, સંગીત, સૂરથી વાતાવરણ ઊભું થાય છે. ભજન લોકસાહિત્યનો વારસો છે, લોકસંપત્તિ છે. લોકોની ભાષામાં એ રજૂ થાય તો જ એની સાર્થકતા છે. પ્રસ્તુત ‘ભજન’માં વપરાયેલા તળપદા શબ્દોની નોંધ કરો.

‘વરતવું’, ‘નિરમળ’, ‘વેરાગ’, ‘તજવી’, ‘મેલવું’, ‘બોલિયાં’ - તળપદા શબ્દોનો ભજનની ભાવાભિવ્યક્તિમાં શો ફાળો છે, તેની નોંધ કરો. ભજનમાં તેની જગ્યાએ તમે શિષ્ટ શબ્દ અનુક્રમે ‘વર્તવું’, ‘નિર્મળ’, ‘વૈરાગ્ય’, ‘ત્યજવી’, ‘મૂકવું’, બોલ્યાં - વાપરી ભજન ગાવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ જોઈએ ? શો ફેરફાર લાગે છે તે વિચારો.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. ગંગાસતી - પાનબાઈની જીવન - ઝરમર વિદ્યાર્થીઓ પાસે રજૂ કરવી.
2. ભક્તિકાવ્યોનો વિદ્યાર્થીઓ પાસે હસ્તલિખિત અંક બનાવડાવો.

વિદ્યોપાસનામાં જ સ્વધર્મ જોનાર, સાક્ષર જીવનનો અંગીકાર કરનાર ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનો જન્મ નડિયાદમાં થયો હતો. મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક તેમજ બી.એ. થયા. ઈ.સ. 1879માં ભાવનગર રાજ્યના દીવાન શામળદાસના ખાનગી સેક્રેટરી રહ્યા, પછી થોડાં વરસો વકીલાત માટે મુંબઈ રહ્યા. સત્યશોધક વૃત્તિ ને ગહન અધ્યયન-પીપાસા તેમજ અદ્ભુત મનોબળને કારણે સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ સ્વીકારી. નર્મદની જેમ એમને નિવૃત્તિ ફળી. જીવન અને સાહિત્યની ઉપાસનામાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનો સુમેળ સધાયો. જીવનદર્શનમાં પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ કેળવ્યો.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન તેમજ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર હેઠળ તેમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાના ચાર ભાગ તૈયાર કર્યા. સુઘટ્ટ વસ્તુગૂંથણી, વૈવિધ્યસભર જીવંત પાત્રસૃષ્ટિ, વિગતથી ભરપૂર સુંદર વર્ણનો અને ચિંતનસભર ગદ્યશૈલીને કારણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા ચિરંજીવ સ્થાને છે. તેમનાં ‘સ્નેહમુદ્રા’, ‘સાક્ષરજીવન’, ‘લીલાવતી જીવનકલા’, ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’, ‘સ્કેપબુક’ વગેરે પુસ્તકો પણ જાણીતાં છે.

પ્રસ્તુત પાઠ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચતુર્થભાગનો છે. પિતા વિદ્યાચતુર અને માતા ગુણસુંદરીને બે પુત્રીઓ છે. મોટી કુમુદ અને નાની કુસુમ. કુમુદનો વિવાહ સરસ્વતીચંદ્ર જોડે સંપન્ન થયેલો, પરંતુ એના ગૃહત્યાગ બાદ એનાં પુનર્લગ્ન પ્રમાદધન નામના અસંસ્કારી યુવક સાથે થતાં કુમુદ અત્યંત દુઃખી થઈ. કુસુમ હોશિયાર - તેજસ્વી - બુદ્ધિશીલ હતી. પશ્ચિમના વિચાર - આચાર - સંસ્કારની એના ચિત્ત પર અમીટ છાપ હતી. પોતાની મોટી બહેન કુમુદના પુનર્લગ્નની વેદના એનાથી અજાણ નથી. પિતા વિદ્યાચતુર, કુસુમ પરણીને દુઃખી થાય એ કરતાં આજીવન કુંવારી રહે એમાં સંમત હતા. માતા ગુણસુંદરી અને વિધવા કાકી સુંદરગૌરીની સ્ત્રીસહજ ઈચ્છા કુસુમને યોગ્ય વર-ઘર શોધી પરણાવવાની હતી. માતા-પિતાની ચિન્તાનો પડઘો કુસુમના મનમાં આજીવન અપરિણીત રહી, પોતાને માલણ જેવું સાદું-સરળ જીવન જીવવાનો નિશ્ચય કરાવે છે અને અહીં એની સાધના ‘કઠણ તપ’ રૂપે આરંભાય છે. અહીં કુસુમના હૃદયની પ્રફુલ્લતા - નિખાલસતા તેમજ નિર્દોષતા - સ્વાભાવિકતા આપણા મનની સભરતા માટે સક્ષમ છે. સુંદરગૌરીની પીઠતા - અનુભવદક્ષતા અને આર્યસંસ્કારની સમજણ - સૌમ્યતા ચિત્તાકર્ષક બની છે. સર્વે પાત્રોના સંવાદોમાં પડઘાતો ગોવર્ધનરામની ઓજસ્વી ભાષા - શૈલીનો રણકો - શબ્દ-શબ્દ સંભળાય છે. પ્રસંગની પ્રસન્નતા - સરસતા, તર્કશક્તિ - બુદ્ધિ કૌશલના અનર્ગળ સૌંદર્યનું સુરેખ પ્રતિબિંબ આ ગદ્યખંડને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર બનાવે છે.

“કુસુમ ! ઓ કુસુમ ! તને ખોળીખોળીને હું થાકી ગઈ. બળ્યું, આમ તે શું કરતી હઈશ ?” એમ બોલતીબોલતી કુસુમના માંડવા આગળ થઈને સુંદર ઉતાવળીઉતાવળી ચારેપાસ જોતીજોતી ફરતી હતી. આજ પ્રાતઃકાળની તે જડતી ન હતી. અને એને માટે નિર્મેલા કોઈ પણ સ્થાનમાં તેનો પત્તો ન હતો. એમ કરતાં છેવટે માળણની ઓરડીની પાછળ એક પીપળા તળે કંઈક ઘસારો લાગ્યો, કાન માંડ્યા, બીજા ઝાડ પાછળ સંતાઈને જોયું, અને જુએ છે તો એક હાંલ્લામાં કંઈક રાંધવા બેઠેલી કુસુમની પીઠ - માળણનો એક જાડો સાલ્લો પહેરેલો તેથી ઓળખાઈ નહિ... પણ જરીક એક પાસથી જોયું તો કાન, નાક, આંખ, ગાલ - સર્વ કુસુમનાં જ. શ્વાસ રૂંધી, સ્તબ્ધ થઈ, છાતીએ હાથ મૂકી, કાકી ભત્રીજીનો આ ચિત્રવેશ જોઈ રહી. નાક ચઢાવી, હોઠ લંબાવી, આંખો સંકોડી, અનેક ગૂંચવાડામાં પડી, મનમાં ને મનમાં સુંદર બબડી : “આ છોકરીથી તો ત્રાહિ, દીનાનાથ ! એ શું કરે છે ને કરશે તે આપણાથી તો કંઈ સમજાય નહિ. એની માને દુઃખ આવી પડ્યું એટલે એને સૂઝતું નથી ને બાપને કારભારમાં દીકરીનું ચરિત્ર વસતું નથી. એવાંએવાંની બુદ્ધિ લોપ પામી ગઈ ત્યાં મારા તો શા આશરા ?- છતી થાઉં ? - ના, ના, જોઉં તો ખરી આ વેશ આખરે કેવો ઊતરે છે !”

માળણની ઝૂંપડી અને વાડીના કોટ વચ્ચે ખાલી જગા હતી અને તે એક પીપળાના ઝાડની છાયાથી ઢંકાઈ હતી. આ ઝાડનાં મૂળ આગળ કુસુમે ભોંયમાં જ ખાડો ખોદી ચૂલો કર્યો હતો અને તેમાં દેવતા સળગાવી, ઉપર હાંલ્લામાં ખીચડી ચઢાવી હતી. પોતે પાસે એક ઈંટ ઉપર અર્ધોત્થિત - અર્ધોત્ક - અધૂકડી બેઠી હતી. પોતાના શરીર ઉપરથી સર્વ અલંકાર કાઢી મૂકેલા હતા, પણ પીપળાના તળ આગળ પોતે કોઈ વેલી પેઠે બેઠેલી લાગતી હતી અને પીપળાનો અલંકાર જાતે જ થઈ પડી હતી. કૃષ્ણપક્ષમાં

મધ્યરાત્રિએ ચન્દ્રબિમ્બ ક્ષિતિજમાં ઊગે અને આસપાસના પ્રદેશમાં રમ્ય નવીન પ્રકાશ પ્રકટાવી રહે તેમ ઝાડના મેલા થડ આગળ કાળા સાલ્લામાં કુસુમનું ગૌર મુખબિમ્બ નવીન કાન્તિ ધરતું હતું. તે જોતાં સુન્દરને ઉમળકો આવ્યો અને છતી થઈ બાજી પડતી પડતી અટકી.

ઝાડની ડાળો અને પાંદડાં વચ્ચેથી કોયલ ટહુકી ઊઠે તેમ શાન્તિની છાયાથી ઊભરાતા આ સ્થાનમાં કુસુમ બોલીને સુન્દરનો પગ અટક્યો:

“જમની ! આ ચૂલામાંથી દેવતા ઘેર જાય છે ને ધુમાડો થાય છે તે ભૂંગળી વગર શું કરવું ?”

થોડેક છટે ઊગેલું ઘાસ એક લાંબી કાતર વડે બેસીને કાપતી કાપતી માળણ બોલી : “ઊભાં રહો, ભૂંગળી લાવું.”

“ના, ના, ભૂંગળી ન હોય તોય ફૂંક મરાય એમ કર.”

“તે વારુ, અમ માળીડાંનેય ભૂંગળી મળે તે તમને જંગલમાં નહિ મળે ? ત્યાં તો ઘણાય વાંસ હોય.”

“પણ વાંસને કાપવાનું જોઈએ કની ? આપણે તો વગર ભૂંગળીએ તાપ લાગે એવું બતાવ.”

માળણ ઊઠી આવી, ચૂલા સામે જોતીજોતી બોલી : “વારુ બહેન, તમે કર્મી લોક, તેને આ તે શા અકર્મીના ધંધા કરવા ? જાઓ, ઘેર જાઓ. જુઓ તો ખરાં આ ધુમાડે તમારી આંખો કરી છે તે - કેસૂડાંનાં ફૂલ જેવી !”

“ના, તે હું કહું તે કર.”

માળણ કંઈ વિચાર કરી બોલી : “પાંદડાં ને ઘાસનો દેવતા - તે પૂરો થયો; એ હવે બીજાં સૂકાં પાંદડાં વીણી લાવ્યા વગર નહિ બળે.”

“તે તેમ કરતાં તો ખીચડી કાચીકાચી સુકાઈ જશે. તળે છે થોડો ભૂકો તે લાગશે. માટે ફૂંકવાનો રસ્તો બતાવ.”

“મારી તો અક્કલ ચાલતી નથી. ફૂંક જેવી ફૂંકો મારો તે તમારા નાજુક મોંમાં જોર કેટલું ? હું ફૂંક મારું તો અભડાવ ને તમારામાં ફૂંકવાનું જોર નહિ !”

કુસુમ જરાક ઊંચી થઈ વિચારમાં પડીને બોલી ઊઠી : “જો, ભૂંગળીને ઠેકાણે આ હથેલી મોં આગળ રાખું ને ફૂંક મારું, તો દેવતા સળગશે કની ?”

“હા, લો, એમ કરી જુઓ.”

ફૂંક મારતાં આંખમાં રાખ ઊડી ને માળણ હસી પડી.

“લ્યો, લ્યો હવે ! જાઓ ઘેર ! જેનું કામ જે કરે. આવા રૂડા મોં ઉપર રાખોડી ઊડી ચોંટી તે બાવીઓ જેવાં કાળાં હોય તો તો બરોબર લાગત.”

“ત્યારે આ કેવી લાગે છે ?” હથેલી વડે ભૂલી ત્યાંથી ફરી ફૂંક મારવાનું કરતી કરતી કુસુમ બોલી, ને ઉત્તર મળતાં પહેલાં હથેલી ધરી ફૂંક મારવા લાગી. માળણને ઉત્તર સૂઝે ત્યાર પહેલાં ભડકો થયો અને સુન્દર પાસે આવીને બોલી ઊઠી :

“આ દિવસમાં ધોળી વાદળીઓથી ઢંકાયેલો ચન્દ્ર લાગે છે એવું તારું રાખોડીવાળું મોં લાગે છે, કુસુમ !”

કાકીને દેખીને કાંઈક ચમકી, અંતે સ્વસ્થ થઈ, હાંલ્લાનું ઢાંકણું ઉપાડી એક ધોયેલા છોડિયા વડે ખીચડીના દાણા કાઢી ચાંપી જોતી, એણી પાસ જ દષ્ટિ રાખી કુસુમ બોલી :

“કાકી ! એ રાખોડીને એ મોં - એ બે આખરે એક દેખાવાનાં તે આજથી અજમાવી જોઉં છું કે એ બેનો અરસપરસ મેળ કેવો થાય છે ? આખરનું જે સાથી તેનું આજથી જ હેત કરું છું.”

‘કર્યું કર્યું એ હેત ! ઊઠ - આઘી - રોજ નવા નવા વેશ કાઢે છે તે હવે નહીં નભે. ખબરદાર જમની ! જો આ છોકરીને અહીં આવવા દીધી તો !’

જમની - ‘કાકીબા ! મેં તો ઘણુંય સમજાવ્યાં પણ એ કંઈ અમ જેવાનું માને ? રૂહાડ કરીને આવું આવું કરે છે !’

સુન્દરગૌરી - ‘તે કેમ, કુસુમ, કહ્યું માને છે કે નહીં ! ઊઠે છે કે ઘરમાંથી વડીલને બોલાવું ?’

ચાંપેલો દાણો હાંલ્લીમાં પાછો નાખી હાંલ્લી ઢાંકતી કાકી ભણી કંઈક ફરીને ઊંચું જોઈ કુસુમ બોલવા લાગી :

‘તે શું, કાકી, એમ જાણો છો કે વડીલ કુસુમને તમારી પેઠે ધમકાવશે ?’

‘ના, શું, કાકી, એમ જાણો છો કે વડીલ કુસુમને તમારી પેઠે ધમકાવે ? પણ એટલું તો થશે કે તારા આ ચાળા જોઈ વડીલ દુઃખના દરિયામાં ડૂબશે. માનું કાળજું બાળે છે ને દાદાનું બાળ. જોઈ તો ખરી કે કોનાં કોનાં કાળજાં બાળે છે ? ભાયડાઓ છોકરીઓને ભણાવે ને આમ બગાડે - તે તારા બાપ નથી જાણતા, પણ દાદા તો જાણે છે.’

હાંલ્લી ઉઘાડી, માંદા પાણી રેડતી રેડતી હસતી હસતી પાણીની ધાર ભણી જ આંખ રાખી કુસુમ બોલી :

‘કાકી ! એ તો ભૂલ્યાં. દાદા તો વળી પિતાજી જેટલું પણ કુસુમને કહેવાના નહીં; અને પિતાજીની જોડે તો બહુ બોલાય નહીં, પણ દાદાજીને તો કહેવાય એટલું કહું.’

મોં લંબાવી ખભા ઊંચા કરતી સુંદર બોલી : ‘ઊંહ-તું તે કોઈને ગાંઠવાની નહીં. શું કરીએ આને તે ? પણ બોલ તો ખરી કે આ બધું શું કરે છે ને આ વેશ શો કાઢ્યો છે ? મને તો તારી કંઈ સમજણ પડતી નથી.’

‘કાકી ! કોઈને ભારે પડ્યા વિના ગરીબ થઈ એકલાં બાવીઓ પેઠે કેમ રહેવાય-આવું કેમ ખવાય ને આવું કેમ પહેરાય તે શીખું છું.’ ઊભી થઈ, કાકીના સામી ફરતી, પહેરેલા વસ્ત્રનો જાડો પાલવ હાથમાં ઝાલી બતાવતી અને આંખ વડે હાંલ્લી બતાવતી, કુસુમ પ્રફુલ્લ મુખથી બોલી અને અંતે જય પામતી હોય તેમ કાકીની આંખો સામું તાકીને જોઈ રહી.

“કુસુમ ! તારે કરવું હોય તે કર, પણ આ કંઈ સારું કરતી નથી.” નિઃશ્વાસ મૂકી સુંદર એક ઝાડના ટૂંકા ઉપર લમણે હાથ મૂકી બેઠી અને કુસુમના ચૂલા સામું જોઈ રહી.

થોડી વારે હાંલ્લીમાં જોઈ, ઊભી થઈ, બેચાર પાંદડાં વીણી, કુસુમ પત્રાણું કરવા બેઠી, ને તેને સળીઓના કટકાથી સાંધતીસાંધતી બોલી : “કાકી ! આ અન્ન ખાવું હોય તો ચાલો - એ પણ મિષ્ટ લાગશે, એથી પણ જઠરાગ્નિ તૃપ્ત થશે.”

“શું આમ હાથમાંથી જવાને બેઠી છે ! તારા ઘરના અન્ન જેવું આ અન્ન ના હોય અને એ જાડું અન્ન તારા નાજુક પેટમાં ને નળામાં ખૂંચશે ને પ્રાતઃકાળે ઔષધ ખાવું પડશે.”

“કાકી ! આ ખીચડી ખાતાં તો બેત્રણ દિવસ થયા.”

“હૈં ! ત્રણ દિવસ થયાં ખાય છે ? દીકરી, ગજબ કર્યો !” - છાતી ઉપર હાથ મૂકતી સુંદર ચપ લઈને ઊભી થઈ અને હાંલ્લીને અડકવા ગઈ.

“હાં, હાં, અડકશો નહિ - નવણમાં છું.” કુસુમ ગાજી ઊઠી.

“હવે જાણ્યું તારું નવણ ને બવણ. જમનીનું લૂગડું, જમનીની માટલી, ને બધું નવણમાં હશે ખરું કની ?”

“તો, આ જુઓ. પણ કાલને માટે ધોઈ સૂકવી મૂકેલું લૂગડું પેલા ઝાડની ડાળી ઉપર, ને આ હાંલ્લી તો કુંભારના ઘરની નવી છે. કાકી ! આવો તો ખરાં ! જરા ચાખો તો ખરાં ! જુઓ તો ખરાં, વારુ, આમ શું ગાંડાં કાઢો છો ?”

“હા, હા, હું ગાંડી, ને તું ગાંડી તે ડાહી. હું તો અડકું છું ને હાંલ્લીબાંલ્લી બધું લઉં છું ઘરમાં - તારાં માને ને બાપને દેખાડવાને.” સુંદર અડકવા ગઈ. કુસુમે તેને અટકાવી.

“જો, તારે આ વાત એમનાથી છાની રાખવી હોય તો એટલું કબૂલ કર કે આવું-આવું જે-જે ધર્તિંગ કરે છે તેની પ્રથમ મને જાણ કરવી.”

“તે તમે કબૂલ કરો છો કે તમારે એ વાત કોઈને કહેવી નહિ ?”

“હા.”

“ને મને અટકાવવી નહિ ?”

“એ તો અટકાવવાનું હોય ત્યાં અટકાવવી ય પડે !”

“તે બળથી કે કળથી ?”

“કળથી, બાપુ, કળથી. એટલું ય કબૂલ તો કર.”

“નક્કી-ખાતરી ?”

“હા. નક્કી ! ખાતરી !”

“જાઓ, ત્યારે કબૂલ.”

“ત્યારે કહે કે આવું-આવું શું-શું ધાર્યું છે ?”

“જુઓ, ગુણિયલના મનમાં મને બુદ્ધિધનભાઈને પરણાવવાનું છે - તેની આપણે ના છે. બહેનના સસરા તે મારા વડીલ. પિતાજીના મનમાં મને સરસ્વતીચંદ્રને પરણાવવી છે - તેમાં પણ આપણી ના સમજવી અને આ ચન્દ્રકાન્તભાઈના ઘરમાં એક છે ને તેના ઉપર મને બીજી બેસાડવાની માગણી તેમના ભાઈએ કરી છે - તે કાગળ પિતાજી ઉપર છે - તેની પણ ના.”

સુન્દર : “બે વાતની ના તો સમજાઈ, પણ સરસ્વતીચંદ્રની ના કેમ કહે છે ?”

કુસુમ : “બે વાતની નામાં છેલ્લે સુધી મને મદદ આપો તો સમજાવું. પિતાજી, દાદાજી, ગુણિયલ, જટાશંકરમામા ને એ બધાંને આ વાતમાં તમારે સમજાવવાં.”

સુન્દર : “તે એટલી બધી હું બંધાઉં તેને સાટે તું કેટલું બંધાય છે ?”

કુસુમ : “સરસ્વતીચંદ્રને ન પરણવાનું મારું કારણ તમને બદલામાં સમજાવું.”

સુન્દર : “ના, તે એટલામાં બદલો ન વળે. હું બંધાઉં તેના બદલામાં તું સરસ્વતીચંદ્રને પરણવાને બંધાય છે ?”

કુસુમ : “આવડીઆવડી ના !”

એણે ‘આવડી’ ઉચ્ચારતાં હાથના ચાળા કર્યા.

સુન્દર : “ત્યારે અમારીય આવડીઆવડી ના. આટલી છોકરી મને પટાવે છે - જમની ! જો તો ખરી !”

જમની : “કુસુમબા ! ત્યારે કહી જ દોને. કાકીબાનેય મનની વાત ન કહીએ ?”

કુસુમ : “જો તમે આટલું બંધાઓ તો હું એટલી બંધાઉં કે સરસ્વતીચંદ્ર જડે ને પોતાના વિચાર ફેરવે તો પણ તેટલાથી કંઈ મારે મારા વિચાર ફેરવવાના નથી, પણ હું પૂછું એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે ને એવા ઉત્તર આપે કે તેથી મારા મનનું સમાધાન થાય ને મારા વિચાર ફેરવે ને તેમનો ને મારો બેનો વિચાર એક થાય તો પછી હું મને ઠીક લાગે તો વિચાર કરું - તે વિચાર કરું - હાં - વિચાર કરું, બીજું કાંઈ અત્યારથી બંધાવાનું નહિ.”

સુન્દર : “આ જો ને ! આનું આમ થાય, તેનું તેમ થાય, પેલાનું પેલું થાય - તો પછી મારાં કુસુમબહેન શું કરે ? વિચાર કરે ! બીજું કાંઈ ન કરે, પણ વિચાર કરે. જાઓ, અમે તો કંઈ બંધાતાં નથી.”

કુસુમ : “હું તો આ ખાવા બેસું.”

પત્રાળું તૈયાર થયું હતું. તેમાં ખીચડી લઈ કુસુમ ખાવા લાગી. સુન્દર કેડે હાથ દઈ ઊભી જ રહી, વળી સ્મરણ સ્ફુરતાં બોલી : “કુસુમ ! બીજી વાતમાં બંધાવાનું પડતું રહ્યું. પણ વાત કહેવા તું બંધાઈ છે તે તો કહે કે તે શાં-શાં ધતિંગ ધાર્યા છે ?”

કુસુમ હસી પડી : “કાકી ! આ અન્નમાં એવો નશો છે કે સાંભરેલું ભૂલી જવાય છે.”

સુન્દર : “ઠીક છે, ત્યારે હું ભૂખથી ભૂલી જઈશ.” સુન્દરે જવા માંડ્યું. કુસુમે તેને ઊભી રાખી.

કુસુમ : “ઊભાં તો રહો. જરા મશકરી કરીએ તેમાં શું રિસાવો છો જે ? મારા વિચાર ધારેલા છે તે તું, જમની, કાકીને કહે. પછી બાકી રહેશે તે હું કહીશ.”

સુન્દર : “કહે, બાપુ, જમની, તું કહે; એ નહિ કહેવાની.”

જમની : “કાકીબા ! બહેનને બાવીની પેઠે રહેતાં શીખવું છે, માળણ પેઠે રહેતાં શીખવું છે, અને જાણવું છે કે અમે બધાં રહીએ છીએ તેમ એમનાથી રહેવાય કે નહિ ?”

સુન્દર : “પછી ?”

જમની : “હું તો આટલું જ જાણું.”

સુન્દર : “તેમાં તેં શું વધારે કહ્યું ? કેમ કુસુમ, શું ધાર્યું છે ?”

કુસુમ મોં ધોઈ ઊઠી અને મોં લોહતીલોહતી આગળ આવી બોલી : “કાકી ! લો, હું જ કહીશ. મારે જમી લેવું હતું તેમાં વાર થાય માટે આ યુક્તિ કરી ઉતાવળથી જમી લીધું. હવે સાંભળો, આ કાળમાં કુંવારી સ્ત્રીઓને દ્રવ્ય વિના ખાવાપીવાનો વાંધો પડે અને મોટા ઘરનાં બાળકથી રાંક લોકની રહેણી પ્રમાણે રહેવાય નહિ, એવું તમે જ કહ્યું હતું. મેં મારી હવે ખાતરી કરી લીધી કે આ લૂગડાં

મારાથી પહેરાશે, આ ધાન્ય મને પચશે ને ભાવશે, ને આવે ઠેકાણે રહેવામાં મને કંઈ હરકત નહિ પડે. આ માળણનો માસના બે રૂપિયાના ખરચથી નિર્વાહ થાય છે - લૂગડાં, ખાવાનું અને માટલાં-લાકડાં સુધ્ધાંત ! બાર માસે એ ચોવીસ રૂપિયા થયા. તે ચાર ટકા પ્રમાણે છસો રૂપિયાનું વ્યાજ થાય. પિતાજી મને કન્યાદાનમાં એટલી રકમ તો ઓછામાં ઓછી આપવાનું ધારશે, ત્યારે આ તો એ રકમ પણ નહિ જોઈએ. એટલા રૂપિયા પિતાજી એમને પોતાને નામે રાખવા હોય ત્યાં રાખે અને મને આટલું વ્યાજ અપાવે, એટલે આપણે થયું. તેટલામાં તો ‘તાગડધિન્ના’ થાય ને કુમારી કુસુમ, મિ ફલોરાનાથી પણ વધારે સુખી થાય.”

સુન્દર : “તને આ બધું કોણે શીખવ્યું ? - હશે, હવે એ આવડ તારામાં આવી. ચાલ, પછી શું કરવું છે ?”

કુસુમ : “પિતાજીને નાતજાતની હરકત પડે નહિ ત્યાં સુધી મને ઘરમાં રાખશે ત્યાં સુધી રહીશ, તેવી હરકત પડવા માંડશે ત્યારે...”

સુન્દર : “ત્યારે શું ?”

કુસુમ : “ત્યારે કે - ગાઉ ? - ‘કુસુમબહેન ચા...લ્યાં...રે... ગોદાવરી !’... ગોદાવરી જતાં તો પૈસા બેસે, પણ સુરગ્રામ, સુન્દરગિરિની બાવીઓ અને એવાંએવાં સ્થાન ક્યાં ઓછાં છે કે જ્યાં સ્ત્રીની જાતને પણ ભય નથી અને મનજી બંડ કરે તેને કેદ કરવાને તો સાધુજનોના કિલ્લા તૈયાર જ છે. કાકી ! હવે કુસુમ મીરાંબાઈ થવાને તૈયાર છે.”

સુન્દર : “તે ગાંસડાં-પોટલાં ક્યારે કરવાનાં છે ?”

કુસુમ : “આવી જાત્રા કરવાને ગાંસડાં-પોટલાં શાં ? શરીરનો રથ ને મનની સવારી; કુસુમ કાઢે સંઘ, ત્યાં તો આનન્દની વારી.”

સુન્દર : “પણ પિતાજી ઘરમાં રાખે ત્યાં સુધી તો રહેવું છે ની ?”

કુસુમ : “એમાં કાંઈ વાંધો નથી. માત્ર વચ્ચે એક દિવસ આ બધાં સ્થાન જોવા જવું છે અને ક્યાં ઠીક પડશે તેનો નિર્ણય કરી રાખવો છે.”

સુન્દર : “તે ક્યારે ?”

કુસુમ : “કાંઈ નિમિત્તે પ્રસંગ આવશે.”

સુન્દર : “કુસુમ ! હવે ઘરમાં આવવું છે કે નહિ ?”

કુસુમ : “હાસ્તો ! હવે ઘર અને આશ્રમ બે કુસુમને મન સરખાં છે, ને પિતાજી અને ગુણિયલ એ બે શિવપાર્વતી જેવાં છે, તેના મન્દિર જેવું આ ઘર આશ્રય આપશે ત્યાં સુધી ત્યાં જ આનન્દ છે. કાકી ! કુસુમનું આયુષ્ય હવે તપોમય સમજવું. મીરાંબાઈનો કાળો કામળો કુસુમને ગમ્યો છે. એને સંસારના બીજા રંગ લાગે નહિ ને ટાઢમાં ઓઢાય.”

સુન્દર : “કુસુમ ! કન્યાઓને વિદ્યા આપતાં પહેલાં જ સંસારમાં પરોવવી એ શાસ્ત્ર તારા દૃષ્ટાંતથી વધારે સમજાશે. અને બીજાં માબાપ પોતાની કન્યાઓને વિદ્યા આપતાં તારા દૃષ્ટાંતથી ડરશે અને તે બાપડીઓને વિદ્યા નહિ મળે - એ સર્વ સંસારનું પાપ, કુસુમ તારે માથે ! માતાપિતા અને સંસારને દુઃખી કરી તેનું દુઃખ દેખી પસ્તાજે ને કાકીને સંભારજે !”

ક્રોધ અને અશ્રુથી ભરેલી સુન્દર ચાલી ગઈ. કુસુમ હોઠે આંગળી મૂકી પાછળ ઊભી રહી. તેનું મુખકમળ કાકીની છેલ્લી શબ્દવૃષ્ટિના પ્રવાહથી નમી ગયું. નવા ઊંડા વિચારમાં પડી જઈ તે ધીમીધીમી ચાલવા લાગી. તેના મનના પ્રબળ તાપને દેખી બહારનો તાપ હારી જતો હોય અથવા એવા તાપવાળી સુન્દર બાળાને વધારે તાપ ન આપવો એવી સૂર્યને કે મેઘને દયા આવતી હોય તેમ એક વાદળું સૂર્યની નીચે આવી ગયું અને કુસુમના મ્હાન શરીર ઉપર છત્રની છાયા થઈ.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’

શબ્દસમજૂતી

અર્ધોત્થિત અર્ધુ ઊભું થયેલું અર્ધોત્ક ઊભડક કાન્તિ તેજ હાંલ્લી માટીનું પહોળા મોંવાળું રાંધવાનું એક વાસણ પત્રાળું પાંદડામાંથી બનાવેલી થાળી, પત્રાવળી મિષ્ટ મીઠાશવાળું હરકત વાંધો સુધ્ધાંત સહિત આવડ આવડત તાપ (અહીં) દુઃખ મ્હાન કરમાયેલું, દુઃખી, ખિન્ન છત્ર રક્ષણ કરનાર

રૂઢિપ્રયોગ

ગાંડાં કાઢવાં ગાંડાંની માફક વર્તવું, ધર્તિંગ કરવાં ઢોંગ કે બનાવટ કરવાં, તાગડધિત્રા કરવા મોજમજા ઉડાવવી
સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) કુસુમ અને માળણ શો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હતાં ?
- (2) માળણ કુસુમની આંખોને કોની સાથે સરખાવે છે ?
- (3) સુન્દરે પાંદડાં વીણી કયું કાર્ય કર્યું ?
- (4) કુસુમ હાંલ્લીને અડકવા બાબતે સુન્દરને શા માટે અટકાવે છે ?
- (5) કુસુમે શી યુક્તિ કરી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) સુંદર કોને શોધતી હતી ? તેમાં તેણે શો ચિત્રવેશ જોયો ?
- (2) કુસુમ કાકીની આંખો સામે શા માટે તાકીને જોઈ રહી ?
- (3) કુસુમ મનની શી વાતો સુન્દરને સમજાવે છે ?

3. વિસ્તૃત ઉત્તર લખો.

‘કુસુમનું કઠણ તપ’ શીર્ષક ચર્ચો.

નોંધ લખો :

- (1) કુસુમની સમજદારીની ભાવના
- (2) સુન્દરની રસોઈકળા

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. ‘નવલકથા’ વિશે તમારા શિક્ષક પાસેથી માહિતી મેળવો.
2. આપણી જાણીતી નવલકથાઓની યાદી, તેના લેખકના નામ સાથે તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

1. ગોવર્ધનરામ આપણા સમર્થ ગદ્યકાર છે. તેમની યશોદાયી નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં તેમની ગદ્યછટા નિખરી આવી છે, તેનો ખ્યાલ તમને આ પ્રકરણ વાંચતાં આવશે. અહીં તમને સંવાદ, કથન, વર્ણન એમ બહુવિધ કથનરીતિનો ઉપયોગ સહજ રીતે કરેલો છે તેનો ખ્યાલ આવશે.
2. ગોવર્ધનરામે ભાવને અભિવ્યક્ત કરવા આલંકારિક ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે તે નીચેનાં વિધાનો પરથી સમજાશે.
‘ઝાડની ડાળો અને પાંદડાં વચ્ચેથી કોયલ ટહુકી ઊઠે તેમ શાન્તિથી... ઊભરાતા આ સ્થાનમાં કુસુમ બોલીને સુન્દરનો પગ અટક્યો. આવાં બીજાં વિધાનો આ પ્રકરણમાંથી તમે જાતે શોધો.
3. તમે જુઓ, એકમમાં મોટે ભાગે કુસુમ અને સુંદરના સંવાદો છે, જે અવતરણમાં મુકાયા છે.
“ને મને અટકાવી નહિ ?”
“એ તો અટકાવવાનું હોય ત્યાં અટકાવવી ય પડે ?”
“તે બળથી કે કળથી ?”
“કળથી, બાપુ, કળથી. એટલુંય કબૂલ તો કર.”
“નક્કી-ખાતરી ?”

“હા. નક્કી ! ખાતરી !”

“જાઓ, ત્યારે કબૂલ.”

4. કુસુમના લાક્ષણિક સંવાદમાં તેના મનોભાવો અને પોતાના વિશેની પોતાની ધારણા સરસ રીતે અભિવ્યક્ત થયાં છે.
કુસુમ : “હાસ્તો ! હવે ઘર અને આશ્રમ બે કુસુમને મન સરખાં છે, ને પિતાજી અને ગુણિયલ એ બે શિવપાર્વતી જેવાં છે...”
5. હવે નીચેના ફકરામાંથી ભાષાકીય લાક્ષણિકતાઓ તમે પોતે તારવો.
‘ક્રોધ અને અશ્રુથી ભરેલી સુન્દર ચાલી ગઈ... તેનું મુખકમળ કાકીની છેલ્લી શબ્દવૃષ્ટિના પ્રવાહથી નમી ગયું.’

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. નવલકથાના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ખ્યાલ આપી ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ નવલકથા વિશે માહિતી આપો.
2. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ફિલ્મ મેળવી વિદ્યાર્થીઓને બતાવો અથવા તેઓ ઘેર જોઈ શકે તે માટેની વ્યવસ્થા કરી આપો.

ગુજરાતી નાટ્યકાર શ્રી પ્રભુલાલ દયારામ દ્વિવેદીનો જન્મ વીરપુર (સૌરાષ્ટ્ર)માં થયો હતો. ચાર ચોપડી વતન જેતપુરમાં ભણ્યા, પછી કરાંચી ગયા. નોકરી કરી. ફાજલ સમયમાં ગુજરાતી, હિન્દી તેમજ અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચ્યાં. ઈ.સ. 1916માં ‘દેવી દમયંતી’ નાટકમાં એક દૃશ્ય લખ્યું, ત્યાંથી રંગભૂમિક્ષેત્રે તેમણે શ્રીગણેશ કર્યા. ઈ.સ. 1924માં ‘માલતી માધવ’ નાટક દ્વારા એમની સમર્થ નાટ્યકાર તરીકેની પ્રતિભા પોંખાઈ. ઈ.સ. 1929માં પ્રથમવાર નાટકમાં ખલનાયકને નાયક બનાવ્યો. ઈ.સ. 1938માં ‘વડીલોના વાંકે’ નાટક પાંચસોથી વધુ વાર ભજવ્યું. તેણે ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર વિક્રમ સર્જ્યો. એ વખતે ઉર્દૂ તખ્તાની અસર રંગભૂમિ ઉપર હતી. પ્રભુલાલે પુરાણ, ઇતિહાસ તેમજ સમાજની સામ્પ્રત કથા-વ્યથાને નાટકમાં સાંકળીને, નાટ્યરચના તેમજ વસ્તુ-પસંદગીમાં નવા પ્રયોગો કર્યા. રંગભૂમિને ઉર્દૂ અસરમાંથી મુક્ત કરી. ‘વિદ્યાવારિષિ ભારવિ’, ‘સામે પાર’ તેમજ ‘જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય’ એમનાં સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન એવાં મુદ્રિત નાટકો છે. આમ, વ્યવસાયી રંગભૂમિના આ પ્રતિભાસંપન્ન નાટ્યકાર, સમકાલીન તેમજ અનુગામી નાટ્યકારોના ગુરુ બની રહ્યા. ઈ.સ. 1961માં ભારત સરકારે એમને શ્રેષ્ઠ નાટ્યકારનો એવોર્ડ આપ્યો હતો.

પ્રભુલાલ દ્વિવેદીએ આ કાવ્યમાં માનવજીવનનું ચિંતન રજૂ કરતાં કહ્યું છે કે માનવીએ ક્યારેય પણ ગર્વ ન કરવો, કારણ કે ભૂપતિમાંથી ભિખારી બનતાં વાર નથી લાગતી. માનવજીવનનો ત્યાગ કરી ઈશ્વરના દરબારમાં જાય છે ત્યાં ધન-સંપત્તિ કે સ્વજનો કોઈ સાથે આવતું નથી. ખાલી હાથે જ જવું પડે છે. સાચું કાર્ય કરવામાં સંકોચ ન અનુભવવો, ખરાબ કાર્યોથી જ ડરવું, કવિએ ખીલે કરમાય, સર્જાય - લોપાઈ, ચડે - પડે જેવાં ઉદાહરણો આપી ઊંચી-નીચી ફર્યા કરતી જીવન ઘટમાળને સરળ શબ્દોમાં સમજાવી છે. સમજદાર માણસો દુઃખમાં દુભાતા કે સુખમાં ફૂલાતા નથી. મુશ્કેલીમાં આવી પડેલ માનવીને પરેશાન કરવો એ દુષ્ટત્ય દુર્જનોનું છે. આ કાવ્યમાં કવિ અહંકાર - હુંપદ છોડી ઈશ્વરની સર્વોપરિતાનો સ્વીકાર કરી, સ્થિતપ્રજ્ઞ રહી, અન્યને ઉપયોગી થવાનો બોધ અર્પે છે.

એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી,
એથી જ શાણા સાહ્યબીથી લેશ ફૂલાતા નથી.
ભાગ્ય રૂઠે કે રીઝે એની તમા એને નથી,
એ જ શૂરા જે મુસીબત જોઈ મુંઝાતા નથી.
ખીલે તે કરમાય છે, સરજાય તે લોપાય છે,
જે જે ચડે તે તે પડે એ નિયમ પલટાતા નથી.
સમય બડો બળવાન છે, નહીં પુરુષ બળવાન,
કાબે અર્જુન લૂંટિયો એ જ ધનુષ્ય એ બાણ.
સજ્જન, આ સંસારમાં ગર્વ છોડતાં શીખ,
ભાગ્ય ફૂટ્યું ત્યાં ભૂપતિ ભમતો માગે ભીખ.
ધન જન સંપત સાહ્યબી કોઈ ન આવે સાથ,
ઈશ્વરના દરબારમાં જાવું ખુલ્લે હાથ.
ડરવાનું દુષ્કર્મથી એ જ જીવનનો સાર,
મરવાથી ડરવું નહીં, મરવું એક જ વાર.
હુંપદથી હળવા થશો હુંપદ કરો ન કોઈ,
ધાર્યું આપણું ધૂળ છે, હરિ કરે સો હોય.
પડતા પર પાટું કદી, દાઝ્યા ઉપર ડામ,
દઈશ ના કોઈને કદી એ દુર્જનનું કામ.

શબ્દસમજૂતી

શાણું સમજદાર સાહ્યબી જાહોજલાલી તમા કાળજી સંપત સંપત્તિ હુંપદ અભિમાન
પડતા પર પાટું / દાઝ્યા ઉપર ડામ (કહેવત) એક પીડા હોય ત્યાં બીજી પીડા ઊભી થવી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) સાહ્યબીથી કોણ ફૂલાતું નથી ?
- (2) કવિની દૃષ્ટિએ શૂરા કોણ છે ?
- (3) સમય અને પુરુષ બંનેમાં કોણ બળવાન છે ?
- (4) મૃત્યુ પછી શું સાથે આવતું નથી ?
- (5) મનુષ્યે કોનાથી ડરવાનું છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) અર્જુનના દૃષ્ટાંત દ્વારા કવિ શો સંદેશ આપે છે ?
- (2) નિયતિ (કુદરત)નો શો ક્રમ છે ?
- (3) જીવનનો સાર શેમાં સમાયેલો છે ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) ‘એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી’ - કાવ્યમાં માનવીય પરિસ્થિતિ અને પરિવર્તન અંગે શો સંદેશ સમજાવ્યો છે ?
- (2) ‘એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી’ કાવ્યનો મર્મ તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (3) સમજાવો :
‘હુંપદથી હળવા થશો, હુંપદ કરો ન કોઈ,
ધાર્યું આપણું ધૂળ છે, હરિ કરે સો હોય.’

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. અર્જુન અને કાબાની વાર્તા શિક્ષક પાસેથી સાંભળો.
2. શામળના છપ્પા મેળવીને નોંધપોથીમાં લખો.
3. ગઝલ પઠન સ્પર્ધાનું આયોજન થાય ત્યારે તમે ભાગ લો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

જીવનનો બોધ - ઉપદેશ સમજાવતું આ કાવ્ય છે. જેની પ્રથમ પંક્તિ : ‘એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી’માં સમગ્ર જીવનનો મર્મ અભિવ્યક્ત પામ્યો છે.

રૂઠે - રીઝે, ખીલે - કરમાય જેવા વિરોધી શબ્દોનો વિનિયોગ કાવ્ય પંક્તિમાં સહજ રીતે થયો છે.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. ‘સમયનું મહત્ત્વ’ વિષય પર નિબંધ-લેખન સ્પર્ધા ગોઠવો.
2. શૌર્યરસના અન્ય દોહરાઓ મેળવી નોંધપોથીમાં લખો.
3. ગઝલ લેખનશિબિરનું આયોજન કરી કોઈ પ્રસિદ્ધ ગઝલકારને બોલાવો.
4. શાળામાં કવિસંમેલનનું આયોજન કરો અથવા ટેલિવિઝનમાં બતાવો.

આપણા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી - મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનો જન્મ પોરબંદરમાં થયો હતો. રાજકોટ તેમજ ભાવનગરમાં અભ્યાસ કર્યા પછી ઈંગ્લેન્ડમાંથી બેરિસ્ટરની પદવી મેળવી હતી. વકીલાતના વ્યવસાય માટે આફ્રિકા ગયા. ત્યાં ભારતીયોના હક્કોના રક્ષણ માટે સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો. આફ્રિકાથી ભારત આવ્યા. ભારતમાં સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનોનું નેતૃત્વ લીધું. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ તેમજ ખાદી અંગે રચનાત્મક કાર્યો કર્યા. ‘હરિજન’, ‘નવજીવન’, ‘યંગ ઈન્ડિયા’ પત્ર-સામયિકોનું લેખન-સંપાદન કર્યું. એમનું જીવન જ પ્રજાજીવનનો સંદેશ, દસ્તાવેજ બની રહ્યું.

‘હિંદ સ્વરાજ’, ‘ખરી કેળવણી’, ‘કેળવણીનો કોયડો’, ‘નીતિનાશને માર્ગે’, ‘ત્યાગમૂર્તિ’ અને બીજા લેખો તેમનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. તેમની ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’નો વિશ્વની ઘણી ભાષાઓમાં અનુવાદ થયો છે. તેમનાં સઘળાં લખાણો ‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’ નામની ગ્રંથશ્રેણીમાં સંગ્રહાયાં છે.

આપણું મન હંમેશાં સારું - સુષ્ટ, નાજુક - નમણું જોવા સ્વીકારવા જ તૈયાર હોય છે. કિન્તુ તેથી ઊલટું ચિત્ર-વિચિત્ર, બેડોળ-કદરૂપું સ્વીકારવા જરાયે તૈયાર નથી જ નથી. નારાયણ હેમચંદ્ર રંગે - રૂપે - સ્વભાવે - અવાજે - પોશાકે, પૂરા માપે - ભારોભાર વિચિત્ર હતા છતાં તેમની અપાર પ્રવાસ પ્રીતિ - ભાષાજિજ્ઞાસા, નિખાલસતા - નિરભિમાનિતા, અખૂટ ધીરજ અને આત્મવિશ્વાસ જેવા ગુણોએ ગાંધીને મોહિત કર્યા. મનુષ્યના બાહ્ય વ્યક્તિત્વ કરતાં તેનાં આંતરિક સૌંદર્યને પરખવાની - પામવાની ગાંધીની આત્મસૂઝ આપણને આકર્ષે છે. “મહાપુરુષો કોઈના પોશાક સામું નથી જોતા. તેઓ તો તેના હૃદયને તપાસે છે.” કાર્ડિનલ મેનિંગ વિષેની નારાયણ હેમચંદ્રની આ માર્મિક ટકોર આપણા બંધ આંતરદ્વારને ખોલવાની - સમજવાની ગુરુચાવી આત્મકથા ખંડ-1નો આ ગદ્યખંડ આપણને સમજાવી જાય છે - જેનો આનંદ - ઓચ્છવ કરીએ તેટલો ઓછો ખરુંને !

આ જ અરસામાં સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર વિલાયતમાં આવ્યા હતા. લેખક તરીકે તેમનું નામ મેં સાંભળ્યું હતું. તેમને હું નેશનલ ઈન્ડિયન એસોસિયેશનવાળાં મિસ મેનિંગને ત્યાં મળ્યો. મિસ મેનિંગ જાણતાં હતાં કે મને બધાંની સાથે ભળતાં નહોતું આવડતું. હું તેમને ત્યાં જતો ત્યારે મૂંગે મોઢે બેઠો રહેતો, કોઈ બોલાવે તો જ બોલું.

તેમણે નારાયણ હેમચંદ્રની ઓળખાણ કરાવી.

નારાયણ હેમચંદ્રને અંગ્રેજી નહોતું આવડતું. તેમનો પોશાક વિચિત્ર હતો. બેડોળ પાટલૂન પહેર્યું હતું. ઉપર ચોળાઈ ગયેલો, કાંઠલે મેલો, બદામી રંગનો કોટ હતો. નેકટાઈ કોલર ન હતાં. કોટ પારસી ઘાટનો પણ ડોળ વિનાનો. માથે ફૂમતાવાળી ઊનની ગૂંથેલી ટોપી હતી. તેમણે લાંબી દાઢી રાખી હતી.

કદ એકવરિયું, ઠીંગણું કહીએ તો ચાલે. મોં ઉપર શીળીના ડાઘ હતા. ચહેરો ગોળ, નાક નહિ અણીદાર, નહિ ચીબું. દાઢી ઉપર હાથ ફર્યા કરે.

બધા ફૂલફટાક લોકો વચ્ચે નારાયણ હેમચંદ્ર વિચિત્ર લાગતા હતા અને બધાથી નોખા પડી જતા હતા.

“આપનું નામ મેં બહુ સાંભળ્યું છે. આપનાં કંઈ લખાણો પણ વાંચ્યાં છે. આપ મારે ત્યાં આવશો ?”

નારાયણ હેમચંદ્રનો સાદ ભાંભરો હતો. તેમણે હસમુખે ચહેરે જવાબ આપ્યો :

“તમે ક્યાં રહો છો ?”

“સ્ટોર સ્ટ્રીટમાં.”

“ત્યારે તો આપણે પડોશી છીએ. મારે અંગ્રેજી શીખવું છે. તમે મને શીખવશો ?”

મેં જવાબ આપ્યો, “જો આપને કંઈ મદદ કરી શકું તો રાજી થાઉં. મારાથી બનતી મહેનત જરૂર કરીશ. આપ કહો તો હું આપને ત્યાં આવીશ.”

“ના, ના, હું જ તમારે ત્યાં આવીશ. મારી કને પાઠમાળા છે તે હું લેતો આવીશ.”

અમે વખત મુકરર કર્યો. અમારી વચ્ચે ભારે સ્નેહગાંઠ બંધાઈ.

નારાયણ હેમચંદ્રને વ્યાકરણ મુદ્દલ નહોતું આવડતું. ‘ઘોડો’ ક્રિયાપદ બને ને ‘ઘોડવું’ નામ બને. આવા વિનોદી દાખલા તો મને કેટલાયે યાદ છે. પણ નારાયણ હેમચંદ્ર મને પી જાય તેવા હતા. મારા અલ્પ વ્યાકરણથી એ કાંઈ મોહી જાય તેવા ન હતા. તેમને વ્યાકરણ ન આવડે તેની શરમ તો હતી જ નહિ.

“હું કંઈ તમારી જેમ નિશાળમાં શીખ્યો નથી. મને મારા વિચારો જણાવવામાં વ્યાકરણની જરૂર નથી જણાઈ. જુઓ, તમને બંગાળી આવડે છે ? મને તો બંગાળી આવડે. હું બંગાળમાં ફર્યો છું. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનાં પુસ્તકોનો તરજુમો તો ગુજરાતી પ્રજાને મેં જ આપ્યો છે ના ? મારે તો ઘણી ભાષામાંથી ગુજરાતી પ્રજાને તરજુમા આપવા છે. તે કરવામાંયે હું શબ્દાર્થને નથી વળગતો. ભાવાર્થ આપું એટલે મને સંતોષ. મારી પછી બીજાઓ ભલે વધારે આપે. હું તો વગર વ્યાકરણે મરાઠી જાણું, હિંદી જાણું, ને હવે અંગ્રેજી જાણતો થવા લાગ્યો. મારે તો શબ્દભંડાર જોઈએ. તમે એમ ન જાણતા કે એકલા અંગ્રેજીથી મને સંતોષ થવાનો છે. મારે તો ફ્રાન્સ જવું છે, ને ફ્રેન્ચ પણ શીખી લેવું છે. હું જાણું છું કે ફ્રેન્ચ સાહિત્ય બહોળું છે. બનશે તો જર્મની પણ જઈશ ને જર્મન ભાષા શીખી લઈશ.”

આમ નારાયણ હેમચંદ્રની ધારા ચાલતી જ રહી. ભાષાઓ જાણવાનો અને મુસાફરી કરવાનો તેમનો લોભ અપાર હતો.

“ત્યારે તો તમે અમેરિકા જવાના જ.”

“જરૂર. એ નવી દુનિયા જોયા વિના હું પાછો જાઉં કે ?”

“પણ તમારી પાસે એટલા બધા પૈસા ક્યાં છે ?”

“મારે પૈસાનું શું કામ ? મારે ક્યાં તમારા જેવી ટાપટીપ કરવી છે ? મારે ખાવું કેટલું ને પહેરવું કેટલું ? મારાં પુસ્તકોમાંથી કંઈક મળે છે તે અને થોડું મિત્રો આપે તે બસ થઈ જાય. હું તો બધે ત્રીજા વર્ગમાં જ જનારો રહ્યો. અમેરિકા કેકમાં જઈશ.”

નારાયણ હેમચંદ્રની સાદાઈ તો તેમની પોતાની જ હતી. તેમની નિખાલસતા પણ તેટલી જ હતી. અભિમાનનું નામ નહોતું. પોતાની લેખક તરીકેની શક્તિ વિષે જોઈએ તેના કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસ હતો.

અમે રોજ મળતા. અમારી વચ્ચે વિચાર તેમજ આચારસામ્ય ઠીક હતું. બન્ને અન્નાહાર કરનારા હતા. બપોરના ઘણી વેળા સાથે જમીએ. આ મારો અઠવાડિયાના સત્તર શિલિંગમાં રહેવાનો ને સ્વયંપાક કરવાનો કાળ હતો. હું કોઈ વેળા તેમની કોટડીએ જાઉં, તે કોઈ વેળા મારી કોટડીએ આવે. હું અંગ્રેજી ઢબની રસોઈ કરું. તેમને દેશી ઢબ વિના સંતોષ ન જ વળે. દાળ જોઈએ જ. હું ગાજર ઇત્યાદિનો ‘સૂપ’ બનાવું તેથી મારી દયા ખાય. તેમણે મગ ક્યાંકથી શોધી કાઢ્યા હતા. એક દિવસ મારે સારુ મગ રાંધીને લાવ્યા ને મેં અત્યંત સ્વાદથી ખાધા. પછી તો અમારે આવી આપલે કરવાનો વહેવાર વધ્યો. હું મારી વાનગી તેમને ચખાડું ને તે મને પોતાની ચખાડે.

આ સમયે કાર્લિનલ મેનિંગનું નામ સહુને મુખે હતું. ગોદીના મજૂરોની હડતાલ હતી. જોન બર્ન્સ અને કાર્લિનલ મેનિંગના પ્રયત્નથી હડતાળ વહેલી બંધ થઈ. કાર્લિનલ મેનિંગની સાદાઈ વિષે ડિઝરાયલીએ લખ્યું હતું તે મેં નારાયણ હેમચંદ્રને વાંચી સંભળાવ્યું.

“ત્યારે મારે તો એ સાધુપુરુષને મળવું જોઈએ.”

“એ તો બહુ મોટા માણસ રહ્યા. તમને કેમ મળશે ?”

“હું બતાવું તેમ. તમારે મારે નામે કાગળ લખવો. હું લેખક છું એવી ઓળખાણ આપજો. તેમના પરોપકારી કાર્યનો ધન્યવાદ જાતે આપવા મારે મળવું છે એમ લખજો. ને એમ લખજો કે મને અંગ્રેજી વાત કરતાં ન આવડે તેથી મારે તમને દુભાષિયા તરીકે લઈ જવા પડશે.”

મેં એવા પ્રકારનો કાગળ લખ્યો. કાર્લિનલ મેનિંગનો જવાબ બે ત્રણ દહાડામાં એક પત્તામાં આવ્યો. તેમણે મળવાનો સમય આપ્યો.

અમે બન્ને ગયા. મેં દસ્તૂર મુજબ મુલાકાતી કપડાં પહેર્યાં. નારાયણ હેમચંદ્ર તો જેવા હતા તેવા જ ! એ જ કોટ ને એ જ પાટલૂન ! મેં વિનોદ કર્યો. તેમણે મને હસી કાઢ્યો ને બોલ્યા :

“તમે સુધરેલા બધા બીકણ છો. મહાપુરુષો કોઈના પોશાક સામું નથી જોતા, તેઓ તો તેમના હૃદયને તપાસે છે.”

અમે કાર્ડિનલના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. મકાન મહેલ જ હતું. અમે બેઠા કે તરત એક સુકલકડી, બુઢ્ઢા, ઊંચા પુરુષે પ્રવેશ કર્યો. અમારી બન્નેની સાથે હાથ મેળવ્યા. નારાયણ હેમચંદ્રને આવકાર દીધો.

“મારે આપનો વખત નથી લેવો. મેં તો આપને વિષે સાંભળ્યું હતું. આપે હડતાળમાં જે કામ કર્યું તેને સારું આપનો ઉપકાર માનવો હતો. દુનિયાના સાધુપુરુષોનાં દર્શન કરવાનો મેં રિવાજ રાખ્યો છે. તેથી આપને મેં આટલી તસ્દી આપી.” આ વાક્યોનો તરજુમો કરી દેવાનું મને નારાયણ હેમચંદ્રે ફરમાવ્યું.

“તમે આવ્યા તેથી હું રાજી થયો. ઉમેદ રાખું છું કે તમને અહીંનો વસવાટ અનુકૂળ આવશે, ને અહીંના લોકોની તમે ઓળખાણ કરશો. ઈશ્વર તમારું ભલું કરો.” આમ કાર્ડિનલ બોલ્યા ને ઊભા થયા.

એક વેળા નારાયણ હેમચંદ્ર મારે ત્યાં ધોતિયું ને પહેરણ પહેરીને આવ્યા. ભલી ઘરઘણિયાણીએ બારણાં ઉઘાડ્યાં ને બીની. મારી પાસે આવી (મારાં ઘર તો હું બદલ્યા જ કરતો એ વાંચનારને યાદ હશે), ને બોલી : “કોઈ ગાંડા જેવો માણસ તમને મળવા માગે છે.” હું દરવાજે ગયો ને નારાયણ હેમચંદ્રને જોયા. હું આભો જ બની ગયો. તેમના મુખ ઉપર રોજના હાસ્ય સિવાય કંઈ જ ન મળે.

“પણ તમને છોકરાંઓએ કનડગત ન કરી ?”

“મારી પાછળ દોડતાં હતાં. મેં કંઈ ધ્યાન ન આપ્યું એટલે તેઓ શાંત થઈ ગયાં.” મને જવાબ મળ્યો.

નારાયણ હેમચંદ્ર થોડા માસ વિલાયતમાં રહી પારીસ ગયા. ત્યાં ફ્રેન્ચ અભ્યાસ આદર્યો, ને ફ્રેન્ચ પુસ્તકોના તરજુમા શરૂ કર્યા. તેમનો તરજુમો તપાસવા પૂરતું ફ્રેન્ચ મને આવડતું હતું. તેથી તે જોઈ જવા કહ્યું. મેં જોયું કે તે તરજુમો ન હતો પણ કેવળ ભાવાર્થ હતો.

છેવટે તેમણે અમેરિકા જવાનો પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડ્યો. મુસીબતે ડેકની કે ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ મેળવી શક્યા હતા. અમેરિકામાં તેમને ધોતિયું પહેરણ પહેરીને નીકળ્યાને સારું ‘અસભ્ય પોશાક પહેર્યા’ ના તહોમત ઉપર પકડવામાં આવ્યા હતા. મારું સ્મરણ એવું છે કે પાછળથી તે છૂટી ગયા હતા.

“સત્યના પ્રયોગો”

શબ્દસમજૂતી

વિલાયત વિદેશ, પરદેશ ફ્રેન્ચ ગુચ્છ શીળી ઓચિંતા ઢીમણા થઈ આવતો એક રોગ ફૂલ ફટાક નાજુક, તકલાદી અહીં - વ્યવસ્થિત તરજુમો ભાષાંતર ટાપટીપ સુઘડતા, મરામત, ભપકો શિલિંગ એક અંગ્રેજી સિક્કો, બાર આના જેટલો કોટડી ઓરડી ઢબ રીત, પદ્ધતિ ગોદી અંદર પાણી કઢાય ઘલાય એવી સગવડવાળું વહાણો બાંધવાનું અને ઊભા રાખવાનું બંદર, ગોડાઉન, વખાર, ગજાર બુઢ્ઢા વૃદ્ધ દુભાષિયો બે ભાષા જાણનાર, એક ભાષાનો મતલબ (અર્થ) બીજી ભાષામાં કહેનાર, સમજાવનાર દસ્તૂર રિવાજ ધારો પારસી જાતિના ગોર પાટલૂન યુરોપી ઘાટનો ચોરણો તસ્દી શ્રમ, મહેનત, તકલીફ પારીસ હાલનું પેરીસ નગર

રૂઢિપ્રયોગ

પી જવું ન ગાંઠવું, સહન કરી જવું; મોહી જવું આસક્ત થવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) નારાયણ હેમચંદ્ર કઈ કઈ ભાષાના જાણકાર હતા ?
- (2) નારાયણ હેમચંદ્રને શો શોખ હતો ?
- (3) ગાંધીજી અને નારાયણ હેમચંદ્ર વિશે શું સામ્ય જોવા મળે છે ?
- (4) અમેરિકામાં નારાયણ હેમચંદ્ર પર શો આરોપ મુકાયો ?
- (5) શા કારણે નારાયણ હેમચંદ્ર વિચિત્ર લાગતા ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો.

- (1) નારાયણ હેમચંદ્ર કેવો પોશાક પહેરતા ?
- (2) મહાપુરુષો વિશે હેમચંદ્રની શી માન્યતા હતી ?
- (3) કાર્ડિનલ મેનિંગ સાથે નારાયણ હેમચંદ્રને શો અનુભવ થયો ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) નારાયણ હેમચંદ્રનું ચરિત્ર ચિત્રણ કરો.
- (2) નોંધ લખો.
  1. નારાયણ હેમચંદ્રની ખાસિયતો
  2. નારાયણ હેમચંદ્રની નિખાલસતા અને સાદાઈ

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. સામાજિક ક્ષેત્રે યોગદાન આપનાર મહાનુભાવોની યાદી બનાવી તેના વિશે ટૂંકી માહિતી એકત્ર કરી ભીંતપત્ર પર મૂકો.
2. ‘સત્યના પ્રયોગો’ આત્મકથા મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

નીચેનાં વિધાનો વાંચો.

* ‘કદ એકવરિયું, ઠીંગણું કહીએ તો ચાલે. મોં પર શીળીના ડાઘ હતા. ચહેરો ગોળ, નાક નહિ અણીદાર, નહિ ચીબું. દાઢી ઉપર હાથ ફર્યા કરે.’

અહીં નારાયણ હેમચંદ્રના દેખાવ વિશે બે વિશેષણો વપરાયાં છે. તમારા મનમાં આગળના ફકરામાં આપેલ તેના બાહ્ય પહેરવેશનું વર્ણન છે. તેના આધારે તમે તેનાં કદ-કાઠી વિશે અનુમાન કરી શકશો. આ અનુમાન કરવામાં - તમને પે’લાં બે વિશેષણો એકવરિયું અને ઠીંગણું બન્ને કદ અને આકારનો અંદાજ લગાવવામાં ઉપયોગી થશે. પણ તમે વિચારો અહીં તેમના માટે તે ઠીંગણા કદના હતા તેવું નથી કહ્યું પણ ‘ઠીંગણા કહીએ તો ચાલે’ એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. આ બન્નેમાં શો તફાવત છે તે તમે વિચારો.

‘પણ નારાયણ હેમચંદ્ર મને પી જાય તેવા હતા. મારા અલ્પ વ્યાકરણથી એ કાંઈ મોહી જાય તેવા ન હતા.’

તમે જોઈ શકશો ખરેખર તો શિખવાડનાર ગાંધીજી છે અને શીખનાર હેમચંદ્ર છે તેમ છતાં હેમચંદ્રની જ્ઞાનની અને શીખવાની બાબતમાં કેવી પ્રૌઢતા છે તે ગાંધીજીના વિધાનમાંથી નીતરે છે.

“તમે સુધરેલા બધા બીકણ છો. મહાપુરુષો કોઈના પોષાક સામું નથી જોતા. તેઓ તો તેના હૃદયને તપાસે છે.”

ઉપર્યુક્ત વિધાનોમાં ગાંધીજી અને તેના જેવા બીજા બાહ્ય ટાપટીપને મહત્ત્વ આપનારા માણસોને તેમના બાહ્ય દંભ વિશે મોઢે કહી દેવાનું નિર્ભીક વલણ તો છે જ - બીજા વિધાનમાં મહાપુરુષોની પણ કસોટી છે જ, જો આવા માણસો (મહાપુરુષો) માણસના બાહ્ય પરિધાન પરથી તેનું મૂલ્યાંકન કરે તો તેઓ આપોઆપ મહાપુરુષ મટી જાય !

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

રિચર્ડ એટનબરો દ્વિગ્દર્શિત ‘ગાંધી’ ફિલ્મ અથવા ‘લગે રહો મુન્નાભાઈ’ ફિલ્મ બાળકો જોઈ શકે તે માટે શાળા કક્ષાએ અથવા અંગત રીતે વિદ્યાર્થી જોઈ શકે તેવી ગોઠવણ કરાવો.

વ્યાકરણ

1. વિભક્તિ : પ્રત્યયો, અનુગો-નામયોગીઓ

તમે જાણો છો કે શબ્દોને સીધેસીધા ગોઠવી દેવાથી વાક્ય બની જતું નથી. જે શબ્દોના સમૂહમાંથી કશો જ અર્થ ન તારવી શકાય એને આપણે વાક્ય કહેતા નથી. જુઓ:

‘દીપિકા પાણી માટલા પ્યાલા રેડ્યું.’

આ વાક્યમાં પાંચ શબ્દો છે, પણ તેનાથી કહેવાનો અર્થ સમજાતો નથી. એક શબ્દને અન્ય શબ્દ સાથે જોડવા માટે કંઈક ખૂટે છે. શું ખૂટે છે ? જુઓ.

‘દીપિકાએ પાણી માટલામાંથી પ્યાલામાં રેડ્યું.’

હવે અર્થ સ્પષ્ટ થયો ને ? આ શબ્દની સાથે જોડેલા અક્ષર-અક્ષરો એટલે જ વિભક્તિના પ્રત્યયો.

પ્રત્યય લગાવ્યા પછી જ ગોઠવેલા શબ્દો સાર્થ (અર્થ આપનારા) બને છે. એને જ આપણે ‘પદો’ કહીએ છીએ. માત્ર શબ્દોથી વાક્ય ન બને, વાક્ય બને છે પદોની યોગ્ય ગોઠવણીથી.

ગુજરાતી ભાષામાં આઠ વિભક્તિ છે.

આ વિભક્તિના પ્રત્યયો (અનુગો) વિશે આપણે જાણીએ.

ક્રમ	વિભક્તિ	કાર્ય	પ્રત્યય	ઉદાહરણ
1.	કર્તા	ક્રિયાનો કરનાર દર્શાવે છે.	એ, ને, થી શૂન્ય પ્રત્યય	રામજીએ ખેતર ખેડ્યું (એ) કલ્પેશ ગીત ગાય છે. (શૂન્ય) દીનુથી ખવાતું નથી. (થી)
2.	કર્મ	ક્રિયાપદ સાથે કર્મનો સંબંધ દર્શાવે છે.	ને, શૂન્ય પ્રત્યય	કોકિલા રસોઈ કરે છે. (શૂન્ય) તે ગાયને પાણી પાય છે. (ને)
3.	કરણ	ક્રિયાપદ સાથે કરણ (સાધન)નો સંબંધ દર્શાવે છે.	એ, થી, થકી, વડે	કાતરથી કાગળ કાપો. (થી) સોય વડે સીવી લો. (વડે) હાથે ડોલ ઊંચી કરો. (એ)
4.	સંપ્રદાન	ક્રિયાપદ સાથે કશુંક આપવાનો સંબંધ બતાવાય છે. સંપ્રદાન = આપવું	ને	વિદ્યાર્થીઓને લેસન આપો. (ને) ધ્રુવે તેને પેન આપી. (ને)
5.	અપાદાન	છૂટા પડવાનો, અંતર બતાવવાનો સંબંધ સૂચવે છે.	થી, થકી, એથી, માંથી	કેરી આંબેથી પડી. (થી) ભાવનગરથી સુરત ઘણું દૂર. (થી) તેણે કૂવામાંથી પાણી કાઢ્યું. (માંથી)
6.	સંબંધ	એક સંજ્ઞા સાથે બીજી સંજ્ઞાનો સંબંધ સૂચવે છે.	નો, ની, નું, ના, નાં	તેની દીકરી ભણવા ગઈ. (ની) તેમનાં ઘર ખૂબ સારાં છે. (નાં) તેના હાથનું ઘરેણું સુંદર છે. (નું)

7. અધિકરણ ક્રિયાનાં સ્થળ કે સમય બતાવે છે. એ, માં, ઉપર, પર તે રાત્રે જ આવ્યો. (એ)
તે ખેતરમાં જઈને સૂતો. (માં)
8. સંબોધન કોઈપણ સંજ્ઞાને સંબોધન માટે. શૂન્ય પ્રત્યય પપ્પા, હું તમારી સાથે આવું ?
બા, ધીરે ધીરે ચાલજો.

આ પ્રમાણે પ્રત્યયો વાક્યના શબ્દોનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ જોડી, તેને પદો બનાવે છે. આ પદો દ્વારા વાક્યનો અર્થ સમજી શકાય છે.

નામયોગીઓ : (Prepositions)

ઘણી વખત વિભક્તિના પ્રત્યયોની જગ્યાએ આપણે શબ્દથી છૂટો અમુક અર્થ ધરાવતો શબ્દ મૂકીએ છીએ, તે નામયોગી કહેવાય છે. તેનું કાર્ય પ્રત્યયોના કાર્ય જેવું જ છે, પણ પ્રત્યયો શબ્દની સાથે જોડીને જ લખાય છે, જ્યારે નામયોગીઓ સંબંધ ધરાવતા શબ્દની પાછળ અને ક્યારેક આગળ શબ્દથી છૂટા લખાય છે. જુઓ,

‘તેમનાથી અમને ઘણી જ મદદ મળી છે.’

અહીં ‘થી’ વિભક્તિનો પ્રત્યય છે, તે શબ્દ સાથે જોડીને લખ્યો છે.

‘તેમના વડે અમને ઘણી જ મદદ મળી છે.’

અહીં ‘વડે’ નામયોગી છે, તે શબ્દથી છૂટો લખ્યો છે.

નામયોગીઓની સંખ્યા ઘણી છે : વડે, થકી, માટે, સારુ, તણું, દ્વારા, વિશે, લીધે, સ્થળે, પ્રમાણે, કારણે, આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે, સામે, તરફ, તરીકે વગેરે.

ઘણી વખત વિભક્તિનો પ્રત્યય શબ્દને લાગ્યા પછી પણ નામયોગી મૂકવાની જરૂર પડે છે, તો જ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

દા.ત.,

- મંદિરની આગળ એક નાનકડો બગીચો છે.

અહીં ‘ની’ પ્રત્યય છે, જ્યારે ‘આગળ’ નામયોગી છે.

- તે ધાબેથી નીચે આવી ગયો.

અહીં ‘થી’ પ્રત્યય છે, જ્યારે ‘નીચે’ નામયોગી છે.

- તેમની આગળ જ અમે બેઠાં હતાં.

અહીં ‘આગળ’ નામયોગી છે.

- ગોવિંદની સામે સૌ ઊભાં હતાં.

અહીં ‘ની’ પ્રત્યય છે, જ્યારે ‘સામે’ નામયોગી છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેનાં વાક્યોમાં યોગ્ય પ્રત્યય મૂકી વાક્ય પૂરું કરી ફરીથી લખો.

- (1) કીટો વહેલી સવાર જેલ દાખલ થયો.
- (2) તે કાળ એથેન્સ ઝેર આપી મોત સજા કરવા આવતી.
- (3) રોજ સવાર પહોર એ બહાર નીકળી પડતો.
- (4) આવા મોટા કુળ સ્ત્રીઓ આવું કામ શી રીતે અપાય ?
- (5) મારો ધંધો ધીરધાર નથી, જમાડવા છે.

- (6) એ વીશી માલિક સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગુજરાતી હતો.
- (7) આખી આ જિંદગી બે ખાટલા વેંત ના કર્યો તમે ?
2. તમારા પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિઓમાંથી જે વાક્યમાં ઓછા ઓછા બે પ્રત્યયો વપરાયા હોય તેવાં દશ વાક્યોની યાદી બનાવો.
3. પાઠ્યપુસ્તકમાંથી અથવા મૌલિક રીતે નામયોગીઓના ઉપયોગ વડે બનેલાં વાક્યો લખો.
4. અનુગ અને નામયોગી વાક્યમાંથી દૂર કરી, ‘વાંચો’ - જેવી પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કરાવવી.
- નોંધ : વાક્યરચનામાં અનુગ અને નામયોગીનું સ્થાન મહત્વનું છે તે સમજાવો. લેખનમાં અનુગ પદ સાથે જોડાઈને તેમજ નામયોગીપદથી અલગ લખાય છે તેની સમજ આપો.

સુરેશ હરિપ્રસાદ જોશી કવિ, વાર્તાકાર, નવકથાકાર, નિબંધકાર, સંપાદક, અનુવાદક. તેમનો જન્મ બારડોલી તાલુકાના વાલોડ ગામે. મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપક અને વિભાગીય વડા હતા. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકવાદને પ્રભાવક બનાવનાર પ્રમુખ પ્રયોગશીલ સર્જક, ‘ક્ષિતિજ’, ‘ઊહાપોહ’, ‘એતદ્’, વગેરે સામયિકોના તંત્રી. ‘ગૃહપ્રવેશ’, ‘બીજી થોડીક’, ‘અપિ ચ’, ‘ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ’, ‘એકદા નૈમષિરણ્યે’ વગેરે તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘છિન્નપત્ર’ અને ‘મરણોત્તર’ તેમની પ્રયોગાત્મક નવલકથાઓ છે. ‘ઉપજાતિ’, ‘પ્રત્યંચા’, ‘ઈતરા’, તથાપિ વગેરે તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘કિંચિત્’, ‘કથોપકથન’, ‘અરણ્યરુદ્ધન’, ‘ચિન્ત્યામિ મનસા’, ‘અષ્ટમોધ્યાય’ વગેરે તેમના લાક્ષણિક વિવેચનસંગ્રહો છે. ‘જનાન્તિકે’, ‘ઈદમ્ સર્વમ્’, ‘અહો બત્ કિમ આશ્ચર્યમ્’ અને ‘ઈતિ મે મતિ’ વગેરે એમના લલિતનિબંધોના સંગ્રહો છે.

પરંપરાગત વાર્તાઓ કરતાં નિરાળી શૈલીએ લખાયેલી આ વાર્તામાં લેખકે વિધુર વાર્તાનાયક વૃદ્ધ પ્રભાશંકરના વર્તમાન અને ભૂતકાળના જીવનપ્રસંગોના તાણાવાણા કલાત્મક રીતે ગૂંથ્યા છે. વસ્ત્રને થીંગડું મારતી વખતે પ્રભાશંકરના વીતેલા જીવન અને દામ્પત્યની ઝલક સ્મૃતિસંવેદન દ્વારા આપી દીધી છે. એકલા અને ઓશિયાળા પ્રભાશંકર વાર્તા કહેવાની શરતે પડોશીના છોકરા મનુ પાસે સોયમાં દોરો પરોવાવે છે. એમણે કહેલી વાર્તામાં પણ સિદ્ધપુરુષ રાજારાણીને કુમાર ચિરાયુ માટે ચિરયૌવનનું વસ્ત્ર આપે છે, પણ તેમાં કાણું પડશે તો થીંગડું મારવું અતિ કઠિન છે એમ કહે છે. અને એવું થાય છે પણ ખરું ! વસ્ત્ર હોય કે શરીર - જીર્ણતાને નિવારવાનું અશક્ય છે. પછી એને ટકાવી રાખવાના પ્રયાસો થીંગડું મારવા જેવા છે ! વાર્તામાં ‘બાળવાર્તા’ ગૂંથીને વાર્તાકારે આ જીવનરહસ્યને પ્રતીકાત્મક રીતે સૂચવી દીધું છે.

પશ્ચિમમાં ક્ષિતિજ પર વાદળાં છવાયેલાં હતાં તેથી આથમવા આવેલા સૂરજની રતૂમડી આભા દેખાતી નહોતી; સહેજ વાદળ આછાં હતાં ત્યાંથી રતાશની નાની-શી લકીર ઘડીભર દેખાઈ ન દેખાઈ ને છવાતા જતા અંધારામાં અલોપ થઈ ગઈ; જાણે કોઈ નાગણે બટકું ભરી અંધારના ઝેરની કોથળી ઠાલવી દીધી. એ ઠલાયેલો અંધકાર પ્રભાશંકરને પણ ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યો.

પ્રભાશંકરે ગોખલામાંથી પાનની ચમચી લીધી. એ ખોલીને આંખો ઝીણી કરીને જોયું તો અંદર ચીમળાઈ ગયેલું અર્ધું જ પાન હતું. બે દિવસથી હસમુખને પાન લાવવાનું યાદ કરાવવા છતાં એ ભૂલી જ જતો હતો ! પ્રભાશંકરે ખૂબ કાળજીથી અર્ધી પાનના બે ભાગ કર્યા, એમાંનો એક ભાગ સાચવીને ચમચીમાં મૂકી દીધો ને બીજા ટુકડા પર ચૂનોકાથો ચોપડવા લાગ્યા. પાન મોઢામાં મૂક્યું, સાથે તમાકુની ચપટી ભરીને મોઢામાં મૂકી.

બહારના શેરીના દીવાના પ્રકાશનો એક લિસોટો આગલા ઓરડામાં પડતો હતો તેને અજવાળે ખીંટીએ ભેરવેલો કોટ લઈને પહેર્યો, ટોપી માથે મૂકી. ઘૂંટડો પાણી પીને જ બહાર નીકળવાની એમને ટેવ હતી. પારવતી ડોશી જીવતાં હતાં ત્યાં સુધી તો બહાર જવાનો વખત થાય કે તરત પાણીનો પ્યાલો લઈને હાજર રહેતાં. એવી નાનીનાની ઘણી વસ્તુ આ છેલ્લા એક વરસથી એમને જાતે જ કરી લેવી પડતી.

પાણી માટે પ્રભાશંકર પાણિયારા પાસે ગયા ને ઘૂંટડો ગળે ઉતારીને પાછા વળતા હતા ત્યાં એકાએક જાણે કોઈએ પાછળથી એમના કોટની બાંચ ઝાલીને એમને રોક્યા. એમનાથી એકાએક પુછાઈ ગયું : શું છે, હસમુખની મા ?

નિઃસ્તબ્ધ અંધકારમાં એ પ્રશ્ન રઝળતો રહી ગયો. પ્રભાશંકર આંખ ઝીણી કરીને અંધકારમાં તાકી રહ્યા. તપખીરનો સડાકો લઈને, સહેજ ખોંખારો ખાઈને, ‘મકુ જે’ કહીને પારવતી ડોશીને વાત કરવાની ટેવ હતી. મોટા દીકરા મણિશંકરના મૃત્યુ પછી પ્રભાશંકર ઘણીવાર અન્યમનસ્ક બની જતા, ત્યારે ઘણુંખરું એમની બાંચ ખેંચીને બોલાવવાની પારવતી ડોશીને ટેવ પડી ગઈ હતી. પ્રભાશંકરને યાદ આવ્યું : પરણ્યાને બેએક વરસ થયાં હશે. ત્યારે તો એમનાં ડોસાડોસી ઘરમાં હતાં. જમીને પ્રભાશંકર નોકરીએ જવાની તૈયારીમાં જ હતા. એમની ટેવ મુજબ ઘૂંટડો પાણી પીને રસોડાની બહાર નીકળવા જતા હતા ત્યાં જ આમ જ કોટની બાંચ ખેંચીને એમને ઊભા રાખીને પારવતીએ પોતે માતા થવાની છે તેના શુભ સમાચાર આપ્યા

હતા. સંયુક્ત કુટુંબમાં મર્યાદા જાળવીને રહેવાનું, બે ઘડી એકાંત મેળવીને એકબે શબ્દ બોલવાનું પણ ભાગ્યે જ બનતું. રાતે માબાપને ભાગવત સંભળાવીને પ્રભાશંકર સૂવા જાય ત્યારે પારવતી પથારીને એક ખૂણે, આખા દિવસના કામથી થાકેલી, ઊંઘે ઘેરાતી આંખે, માંડ જાગતી બેઠી હોય. આમેય તે પ્રભાશંકર ચાર શબ્દ બોલવાના હોય ત્યાં એક જ બોલીને કામ ચલાવી લે એવા માણસ.

મરણ આવ્યું તે દિવસે પણ પારવતીએ આમ જ હાથ પકડીને રોકતાં કહેલું : આજે ન જાઓ તો ન ચાલે ? પણ પછી તરત જ, પ્રભાશંકર નિત્યનિયમમાં કશો ભંગ પડે તે સાંખી લેતા નહિ તે જાણીને, વાત બદલી નાખીને કહેલું : ના ના, એ તો મને અમથું જ જરા મનમાં એમ થયું... લો, એક ઘૂંટડો પાણી પીને પછી જાઓ.

આથી, બારણાના આગળમાં કોણી આગળથી ફાટેલો કોટ ભેરવાતાં, ઊભા રહી જઈને એકદમ એમનાથી પુછાઈ ગયું : શું છે, હસમુખની મા ? પણ પેલો તપખીરનો સડાકો ને ‘મકુ જે’નો ટહુકો સંભળાયા નહિ, એટલે પ્રભાશંકર એકલા જ બોલવા લાગ્યા, શું છે ? કોટ ફાટ્યો છે એમ કહેવું છે ને ? તે શું થીંગડું મારું ? પણ સોયદોરો ક્યાં છે ?

પછી થોડી વાર અકળાતા હાથ મસળતા પ્રભાશંકર એમ ને એમ ઊભા જ રહી ગયા. પછી જાણે પારવતીનો નાખુશ થયેલો ચહેરો જોયો હોય તેમ બોલ્યા : પણ તું જ કહેને, હું શું કરું ? વહુને મારાથી વારેવારે કહેવાતું નથી, વારુ, થીંગડું મારું છું, પછી છે કાંઈ ? ‘થીંગડું’ શબ્દ ચારેક વાર ફરીફરીને બોલ્યા. ને એમને વળી યાદ આવ્યું : એકસાથે ત્રણચાર વરસ નબળાં ગયાં, ઘરખોરડાં આગમાં બળી ગયાં, જમીન તો તસુ સરખીય હતી નહિ. બાપ ગામોટું કરતાં. બહેનોને પરણાવવાની. આથી પંદર વરસની વયથી જ પ્રભાશંકર એક વેપારીની દુકાને તમાકુનાં પડીકાં વાળવા બેસી ગયા. વર્નાક્યુલર ફાઈનલ તો પાસ કરેલી, એટલે પાંચેક વરસ રાહ જોયા પછી આખરે બહુ દૂરના અજાણ્યા ગામમાં પંદર રૂપિયાની, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકની નોકરી મળી ગઈ. ઘરખરચ, બહેનોનાં લગ્ન - આ બધું ઉપાડતાં પાંત્રીસ તો થઈ ગયાં. આખરે પ્રભાશંકરને પરણવાની અનુકૂળતા થઈ, પરણ્યા પછી આશું કરવા સાસરે ગયા ત્યારે પારવતી જોડે જે વાત થઈ તે એમને યાદ આવી. એમણે કહેલું : મારી તો ઉંમર મોટી થઈ, સંસારનો ઢસરડો કરતાં મારો રસ તો બધો સુકાઈ ગયો. તને મારી જોડે ફાવશે ?

પારવતીએ એની સખીએ શીખવેલો જવાબ આપ્યો હતો : તમે જ મારે મન બધું છો. પછી મારે બીજા કશાની શી જરૂર છે ?

પ્રભાશંકરે ઉમેરેલું : પણ અમારા ઘરમાં તો એક સાંધીએ ત્યાં તેર તૂટે એવો ઘાટ છે. સંસાર ભોગવવા કરતાં થીંગડાં મારવાનું જ કામ તારે કરવું પડશે !

પારવતીએ ઊલટભેર કહેલું : વારુ, તમે કહેશો તેટલાં થીંગડાં મારી આપીશ. થીંગડાં મારતાં હું નહિ થાકું.

પણ આજે એ ક્યાં છે ? એય આખરે થાકી જ ને !

દેવ આગળ દીવો કરવા ને ફાનસ સળગાવવા પ્રભાશંકરે દીવાસળી શોધી, પણ જડી નહિ, પણ દીવાસળી શોધતાં એક દાબડામાંથી સોયદોરો જડ્યાં. એ લઈને પ્રભાશંકર એટલે ગયા. શેરીના દીવાને અજવાળે એમણે કેટલું થીંગડું મારવું પડશે તેનો અંદાજ કાઢી લીધો. પોતાની બેસવાની ગાદી નીચે સંઘરેલા ગાભારીથરામાંથી માપસરનો એક ટુકડો કાઢ્યો. એનો રંગ કોટના રંગને મળતો નહોતો આવતો, પણ એવું કપડું ક્યાંથી લાવવું ? આ કોટનેય હસમુખ જેટલાં વરસ થયાં. મિલિટરીનાં સસ્તે ભાવે કાઢી નાખેલાં કપડાંમાંથી મણિશંકર એ લઈ આવેલો.

દીવાને અજવાળે પ્રભાશંકરે આંખ ઠેરવીને, સોયમાં દોરો પરોવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દોરીને થૂંકથી ભીની કરીને છેડે વળ ચઢાવ્યો. ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ સોયનું નાકું દેખાય તો ને !

એટલામાં શેરીના દીવા આગળ રમતા એક કિશોરની એ તરફ નજર ગઈ. થોડી વાર સુધી તો એણે પ્રભાશંકરના નિષ્ફળ પ્રયત્નોને કુતૂહલથી જોયા કર્યા. પછી એ પાસે આવીને બેઠો અને ભીંતના પોપડા ઊખેડતો ઊખેડતો પ્રભાશંકરના પ્રયત્નોને જોઈ રહ્યો.

પ્રભાશંકરનું એના તરફ ધ્યાન ગયું એટલે એમણે કહ્યું : ‘કોણ છો, બેટા ? દયાશંકરનો મનુ કે ?’ પેલા કિશોરે કહ્યું, ‘હા, દાદા.’

કિશોરના માનવાચક સંબોધનથી પ્રોત્સાહન પામીને પ્રભાશંકરે કહ્યું : ‘ભાઈ, મને જરા આ સોયમાં દોરો પરોવી આપ ને ?’

મનુએ કહ્યું, ‘ દાદા, એક શરત. તમારે વાર્તા કહેવી પડશે.’

પ્રભાશંકર હસીને બોલ્યા, ‘વાતો તો તારાં દાદીને કહેતાં આવડતી, હું તો...’

એમને વચ્ચેથી જ અટકાવીને મનુ બોલ્યો : ‘ના દાદા, એમ બહાનું કાઢો તે નહિ ચાલે. દાદીએ તેમને તો ઘણી બધી વાતો સંભાળવી હશે.એમાંથી એક તો કહો.’

પ્રભાશંકર હાર્યા. એમણે કહ્યું : ‘વારુ, તું દોરો પરોવી આપ. એટલે વાર્તા કહું.’

મનુએ ઝડપથી દોરો પરોવી આપ્યો. પ્રભાશંકરે પેલો કપડાનો ટુકડો જોડીને જેવા સૂઝે તેવા બખિયા ભરવા માંડ્યા. મનુ પાસે સરીને કુતૂહલથી વિસ્ફારિત નેત્રે એમની પાસે બેઠો.

પ્રભાશંકરે વાર્તા શરૂ કરી : ‘ઘણાંઘણાં વરસ પહેલાંની વાત છે...’

મનુએ પૂછ્યું : ‘કેટલાં ? સો, બસો...’

પ્રભાશંકરે કહ્યું : ‘ના, હજારેક વરસ પહેલાંની વાત છે. ત્યારે એક રાજા હતો. એને એક રાજકુમાર. એનું નામ ચિરાયુ. બાળપણથી જ એ ભારે ફૂટડો. જે એને જુએ તે એના પર વારી જાય. એ મોટો થતો ગયો તેમ વધારે ને વધારે દેખાવડો થતો ગયો. એને જોઈજોઈને રાજા અને રાણીની આંખમાંથી આંસુ વહી જાય...’

મનુએ પૂછ્યું : ‘એ તો કેવી નવાઈની વાત ? આવા રૂપાળા કુંવરને જોઈને ખુશ થવાને બદલે રાજારાણી આંસુ પાડે.’

પ્રભાશંકરે કહ્યું, ‘હા ભાઈ, એ એવો રૂપાળો હતો તેથી જ એને જોઈને રાજારાણીને એમ થાય કે આવી કંચન સરખી કાયા એક દિવસ તો કરમાઈ જ જશે ને ! આથી એમને દુઃખ થાય ને આંસુ આવે...’

મનુએ હોકારો પૂરતાં કહ્યું, ‘હં, પછી ?’

પ્રભાશંકરે વાત આગળ ચલાવી, ‘આમ મહિના વીતતા જાય છે, વરસ વીતતાં જાય છે. રાજકુમાર સોળ વરસનો થયો. વરસગાંઠ આખા રાજ્યમાં ધામધૂમથી ઊજવાઈ. એ જ વખતે રાજાને કાને વાત પહોંચી કે રાજધાનીમાં કોઈ મોટા ચમત્કારી સિદ્ધપુરુષ આવ્યા છે. નગરની બહાર, મોટા વડની છાયામાં, એઓ ધૂણી ધખાવીને બેઠા હતા. રાજા અને રાણી તો એમની પાસે ગયાં. સોનાના થાળમાં ફળ ધરીને કહ્યું : ‘મહારાજ, અમારી એક ઇચ્છા પૂરી કરશો ?’

સિદ્ધપુરુષે પૂછ્યું : ‘શી ઇચ્છા પૂરી કરશો ?’

રાણી બોલી : ‘અમારો એકનો એક રાજકુમાર સદા છે તેવો ને તેવો ફૂટડો ને જુવાન રહે એવી અમારી ઇચ્છા છે.’

સિદ્ધપુરુષે કહ્યું : ‘વારુ, એક વાર બરાબર વિચાર કરી લો.’

રાજાએ કહ્યું : ‘મહારાજ, અમે તો રાતદિવસ આ જ વાતનું રટણ કરીએ છીએ. અમારે હવે ઝાઝો વિચાર કરવાનો છે જ નહિ.’

સિદ્ધપુરુષે કહ્યું : ‘ વારુ, હું એને માટે એક ચમત્કારી રેશમી વસ્ત્ર આપું છું, તે એણે શરીરથી કઢી અળગું નહિ કરવું. એ વસ્ત્ર જ્યાં સુધી એના અંગ પર રહેશે ત્યાં સુધી કાળની એના પર કશી અસર થશે નહિ. એની કાયા સહેજ પણ કરમાશે નહિ.’

રાજા અને રાણી આ સાંભળીને હરખથી ઘેલાંઘેલાં થઈ ગયાં. એમણે લળીને સિદ્ધ પુરુષની ચરણરજ માથે ચઢાવી.

સિદ્ધપુરુષે પછી કહ્યું, ‘પણ એક વાત છે. જો તમારા બેમાંથી કોઈને એને વિશે સહેજ સરખો પણ ખરાબ વિચાર આવશે તો એ વસ્ત્રમાં કાણું પડશે. પછી એ મોટું ને મોટું થતું જશે.’

આ સાંભળીને રાજા અને રાણીનાં મોઢાં પર ચિંતાની છાયા પથરાઈ ગઈ. પછી રાજા બોલ્યા : ‘અમારા વહાલા દીકરાને માટે અમારા મનમાં ખરાબ વિચાર તો નહિ જ આવે, પણ ન કરે નારાયણ...’

રાણીએ વાત ઉપાડી લઈને કહ્યું, ‘હા, એવું કશું બને તો એ વસ્ત્ર સાંધી નહિ શકાય ?’

સિદ્ધપુરુષે કહ્યું : ‘સાંધી તો શકાશે, પણ તે ભારે વિકટ કામ છે.’

રાજારાણી એકી સાથે પૂછી ઊઠ્યાં : ‘કેમ ?’

સિદ્ધપુરુષ બોલ્યા : ‘એ સાંધવાને જેટલા ટાંકા ભરવા પડે તેટલાં વરસ કોઈ આપી દેવા તૈયાર થાય તો તે એને સાંધી શકે, પણ એમાં વળી એક બીજી શરત છે. એ બધાં વરસો આપનારે એ વરસો દરમિયાન કશું પાપ ન કર્યું હોવું જોઈએ. એ વરસો કશાય કલંક વગરનાં હોવાં જોઈએ.’ આ સાંભળીને રાજારાણી ઘડીભર તો વિચારમાં પડી ગયાં, પણ પછી તરત કહ્યું, ‘ભલે મહારાજ, અમને બધી શરતો મંજૂર છે.’

સિદ્ધપુરુષે કહ્યું : ‘હજુ એક વાર વિચાર કરી લો. જો એના વસ્ત્રમાં છિદ્ર પડશે તો એકસાથે બધાં વીતેલાં વરસોની અસર એની કાયા પર થશે અને જ્યાં સુધી એને સાંધી નહિ લેવાય ત્યાં સુધી એ ધીમેધીમે ગળાતો જ જશે, પણ જ્યાં સુધી એ વસ્ત્ર એના શરીર પર હશે ત્યાં સુધી એ મરશે નહિ.’

રાજારાણીને હવે કશું સાંભળવું જ નથી, એમણે તો આતુરતાપૂર્વક એ રેશમી વસ્ત્ર માગ્યું. સિદ્ધપુરુષે એ વસ્ત્ર, એની બરાબર મધ્યમાં સ્વસ્તિક દોરીને આપ્યું. પછી રાજારાણી તો રાજમહેલમાં આવ્યાં. મોટો દરબાર ભર્યો. એ દરબારમાં ભારે દમામથી રાજપુરોહિતોને હાથે રાજકુમારને એ રેશમી વસ્ત્ર પહેરાવવાનો વિધિ થયો.’

મનુએ પૂછ્યું : ‘પછી ?’

પ્રભાશંકર બખિયા ભરતાં-ભરતાં બોલ્યા : ‘પછી તો વરસ પછી વરસ વીતતાં જાય છે. રાજા વૃદ્ધ થયા, રાણી વૃદ્ધ થયાં, પણ ચિરાયુ તો એવો ને એવો ફૂટડો સોળ વરસનો રાજકુમાર જ રહ્યો. ચિરાયુ તો ભારે મોજશોખમાં પડી ગયો. એક રાજકુંવરીને પરણે, ને એ મોટી ઉંમરની થાય એટલે છોડી દે ને બીજી રાજકુંવરીને પરણે. આનો કાંઈ પાર જ ન રહ્યો.

એક દિવસ રાજા અને રાણી ઝડૂખામાં બેઠાં હતાં. ત્યાં પાસેથી કોઈનું હૈયાફાટ રડવું સંભળાયું. એમણે જોયું તો રાજકુમારે તરછોડેલી રાણી જ રડતી હતી. રાજા એને સમજાવીને છાની રાખવા ગયા ત્યાં એ જીભ કરડીને મરી ગઈ. રાજારાણી આથી બહુ ઉદાસ થઈ ગયાં. આથી એમનાથી બોલાઈ ગયું : ‘આના કરતાં તો જુવાની નહિ હોય તે સારું.’ ને તરત જ પેલા સિદ્ધપુરુષના કહેવા પ્રમાણે થયું. ચિરાયુના રેશમી વસ્ત્રમાં કાણું પડ્યું, ને કાણું પડતાંની સાથે જ રાજકુમાર એકાએક ફેરવાઈ ગયો. એના શરીર પરની ચામડી ઝૂલી પડી, એના શરીરે પરુ દૂઝતાં ઘારાં ઊભરાઈ ઊઠ્યાં. એને જોઈને લોકો મોં ફરવી લઈને નાસવા લાગ્યા. ચિરાયુ તો પડતો-અથડાતો રાજારાણી પાસે આવ્યો ને કરગરી પડ્યો : ‘મને બચાવો, મને બચાવો.’

રાણીની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એણે એને ખોળે લીધો ને ફાટેલા રેશમી વસ્ત્રને એ થીંગડું દેવા બેઠી. એ બખિયા ભરે પણ વસ્ત્ર સંધાય નહિ, રાજારાણી પાપમુક્ત તો થોડાં જ હતાં ‘પછી તો રાજાના દરબારીઓએ પ્રયત્ન કર્યો પણ ફોકટ !

આમ દિવસે દિવસે કાણું તો મોટું થતું ચાલ્યું. એને સાંધવા જેટલાં કલંક વગરનાં વરસ કોની પાસે હોય ? રાજા અને રાણી તો કુંવરની દશા જોઈને મરણશરણ થયાં. પછી ચિરાયુ તો નીકળી પડ્યો...’

મનુએ પૂછ્યું : ‘પણ એણે એ વસ્ત્ર ઉતારીને ફેંકી કેમ ન દીધું ?’

પ્રભાશંકર બોલ્યા : ‘એને મનમાં એવો લોભ ખરો ને કે કદાચ કોઈ સાંધનાર મળી જાય તો જુવાની પાછી મળી જાય.’ લોકો કહે છે કોઈ વાર રાતના અંધારામાં લથડતે પગલે કોઈ સાવ ખખડી ગયેલો ડોસો ચીંથરેલાલ દશામાં આવીને આંગણે ઊભો રહે છે ને બોલે છે : ‘થીંગડું મારી આપશો ?’ પછી સહેજ રાહ જોઈને ઊભો રહે છે. જવાબ ન મળતાં આખરે ચાલ્યો જાય છે.’

મનુ વિચારમાં પડી ગયો. થોડી વાર સુધી એ કશું બોલ્યો નહિ. પછી કશોક વિચાર આવતાં એની આંખ ચમકી ઊઠી ને બોલી ઊઠ્યો : ‘દાદા, તમે તો મોડે સુધી જાગતા ઓટલે બેસી રહો છો. તમને જો એ કોઈ વાર દેખાય તો મને બોલાવજો. આપણે બે મળીને એનું રેશમી વસ્ત્ર ઉતારીને ફેંકી દઈશું, પછી એને રખડવાનું તો મટશે, ખરું ને ?’

પ્રભાશંકરે કહ્યું : ‘હા.’

મનુ સંતોષ પામીને ઊભો થઈ ચાલ્યો ગયો. એના તરફ જોઈ રહેલા પ્રભાશંકર ઘડીભર સ્થિર થઈ બેસી જ રહ્યા. પછી બખિયો ભરતાં સોય આંગળીના ટેરવામાં ખૂંપી ગઈ, એટલે સોયદોરો કાઢી લઈને ઊભા થયા ને ઘરની અંદરના અંધકારમાં અલોપ થઈ ગયા.
(‘બીજી થોડીક’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

આભા પ્રકાશ, દીપ્તિ, કાંતિ, શોભા લકીર રેખા નિઃસ્તબ્ધ સાવ સ્તબ્ધ નિશ્ચેષ્ટ અન્યમનસ્ક જેનું મન બીજે ઠેકાણે ગયું હોય એવું ગામોટું ગામનું ગોરપદું એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટવાં એક મુશ્કેલીમાંથી બચે ત્યાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવવી થીંગડું મારવું ફાટેલી જગા પર બીજો ટુકડો મૂકીને સીવવું બખિયો દોરાનો ટાંકો વિસ્ફારિત પહોળું, ફાટેલું ચિરાયુ દીર્ઘ આયુષ્યવાળો (અહીં સંજ્ઞાવાચક નામ તરીકે) દમમ ભપકો દૂંઝતાં ધારાં જેમાંથી લોહી કે પરુ ટપકતું હોય તેવા ઘાવનાં છિદ્રો

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) પ્રભાશંકરનો ભૂતકાળ કેવો હતો ?
- (2) પત્નીના અવસાન બાદ નાયક કેવું જીવન જીવતા હતા ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) કોટને થીંગડું દેતાં પ્રભાશંકરને શી મુશ્કેલીઓ પડી ?
- (2) પ્રભાશંકરે મનુને કઈ વાર્તા કહી ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) પારવતીનું પાત્રાલેખન કરો.
- (2) આ વાર્તાના શીર્ષકની યોગ્યતા સ્પષ્ટ કરો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

1. રા. વિ. પાઠકની ‘ખેમી’ વાર્તા મેળવીને વાંચવી.
2. શાળા ગ્રંથાલયમાંથી સુરેશ જોષીની અન્ય વાર્તા મેળવી વાંચવી.
3. સુરેશ જોષીનો નિબંધ ‘મધુમાલતીનું દુઃસ્વપ્ન’ વાંચો.

ભાષાભિવ્યક્તિ

આ પાઠમાં થીંગડું મારવાની વાત જુદાજુદા સંદર્ભે આવે છે -

1. પ્રભાશંકરનો કોટ ફાટ્યો હતો. એને થીંગડું મારવાનું હતું.
2. પરણ્યા પછી પ્રભાશંકર આણું કરવા સાસરે ગયા ત્યારે પત્ની સાથે એમને આ પ્રમાણે વાત થઈ : ‘ સંસાર ભોગવવા કરતાં થીંગડાં મારવાનું જ કામ તારે કરવું પડશે.’ પત્નીએ ઊલટભેર કહેલું : ‘વારુ, તમે કહેશો તેટલાં થીંગડાં મારી આપીશ, થીંગડાં મારતાં હું નહિ થાકું.’
3. દયાશંકરના મનુ આગળ પ્રભાશંકરે હજાર વર્ષ પુરાણી એક કથામાં કહેલી વાત.
4. વાર્તાનું શીર્ષક.

ઉપરના ચારેય તબક્કાઓમાં ‘થીંગડાં’નું રહસ્ય અલગ-અલગ છે એ તમે જોઈ શકશો. પહેલામાં પહેરવાના કોટને થીંગડું મારવાની એક સ્થૂળ હકીકત છે. બીજામાં જીવનમાં રોજબરોજની આર્થિક ભીંસમાં ત્રેવડ કરીને સંસાર નિભાવવાની વાત છે. ત્રીજામાં એક પુરાણી કથામાં થીંગડાંની વાત વણીને એને દુઃખ આપનાર જંજાળરૂપે વર્ણવ્યું છે અને ચોથામાં પારવતી ડોશી વિનાનું પ્રભાશંકરનું શેષ જીવન એક થીંગડું જ હોવાનું સમજાય છે.

આ ચારેય તબક્કાઓને ધ્યાનથી સમજતાં તમને જણાયું હશે કે લેખક માત્ર પ્રભાશંકરના કોટના એક થીંગડાની વાત કરવા આ ‘થીંગડું’ શબ્દ નથી લાવ્યાં. થીંગડું શબ્દ આગળ ધરીને પ્રભાશંકરના રસહીન બની ગયેલા ઉત્તર જીવનની વાત કરવા માગે છે. આવી શૈલીએ વાત કહેવાય ત્યારે લેખકે પ્રતીકનો ઉપયોગ કર્યો કહેવાય. આ વાર્તામાં ‘થીંગડું’ એક સબળ પ્રતીક છે એ હવે તમે સમજી શકશો.

શિક્ષકની પ્રવૃત્તિ

1. આધુનિક સાહિત્યના પ્રમુખ સર્જક તરીકે સુરેશ જોષીનો પરિચય સવિસ્તર કરાવવો.
2. ગુજરાતી ભાષાની અન્ય વાર્તાઓ કરતાં ‘થીંગડું’ વાર્તા કઈ રીતે જુદી પડે છે ? જેની સવિસ્તૃત ચર્ચા વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ જોડે કરવી.

લાભુબહેન મોહનભાઈ મહેતાનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના લખતર ગામે થયો હતો. તેમના પિતા અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ આઝાદીની લડતના દિવસોમાં સૌરાષ્ટ્રના સિંહ કહેવાતા. તેમણે પંદર વર્ષની ઉંમરે ધોલેરામાં મીઠાના સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધેલો.

લાભુબહેન ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, બંગાળી અને અંગ્રેજી ભાષા જાણતાં. લાભુબહેન કુશળ અનુવાદક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. તેમણે મરાઠી, બંગાળી ભાષામાંથી ઘણા અનુવાદો આપ્યા. ઉપરાંત તેમણે ‘બિંદી’ નામનો વાર્તાસંગ્રહ અને ‘પ્રણયદીપ’ નામે નવલકથા આપ્યાં. તેમણે ‘કલા અને કલાકાર - ભાગ 1-2’માં જુદીજુદી કળાને વરેલા કલાકારોની મુલાકાતો લીધી છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં વિશ્વભરમાં શરણાઈનું ગુંજન કરીને શરણાઈ જેવા ભારતના સાદા વાદ્યને વિશ્વપ્રસિદ્ધ બનાવનારા બિસ્મિલ્લાખાંની મુલાકાત છે. સદ્દેયી લેખિકાની કલમે લખાયેલું આ લખાણ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતમાં શરણાઈ વિશેનો મહત્વપૂર્ણ વિરલ દસ્તાવેજ છે. આ મુલાકાત તો છેક 1959માં લીધેલ છે, તે પછી તો બિસ્મિલ્લાખાં પૂરા સુડતાલીસ વર્ષ જીવ્યા તો પણ તેમના સમગ્ર જીવનનો પ્રેરણાદાયી ચિતાર અહીં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

સુપ્રતિષ્ઠિત શરણાઈવાદક બિસ્મિલ્લાખાંની મુલાકાત લેવાનો વિચાર તો ઘણા સમયથી કરી રાખેલો, પરંતુ તેઓને મુંબઈ આવવાનું ઓછું બને અને આવે ત્યારે અનેક કાર્યક્રમ ગોઠવાઈ જાય એટલે લાંબી મુલાકાતનો અવસર મળે નહીં. આ વખતે તે ભય ટાળવા એમને અમારે ત્યાં જ ચા પીવાનું આમંત્રણ આપી મુલાકાત લઈ લીધી. દોઢ બે કલાકની મુલાકાતમાં એમની સરળતા, ખુદાપરસ્તી અને કલાપ્રેમનો સારો પરિચય થયો. શરણાઈ માટેની એમની લગની સાચા કલાકારને શોભે એવી જણાઈ. એમના જીવનમાં જાણે ત્રણ જ વ્યક્તિઓને સ્થાન હોય એમ એમની વાતચીત પરથી લાગતું હતું : ખુદા, મામા અને શરણાઈ. શરણાઈ પણ એમને મન એક વ્યક્તિ જેવી જ છે. આ ત્રણે વિષે વાતો કરતાં તેઓ ક્યારેક ગદ્ગદ બની જતા તો ક્યારેક ખૂબ મોજમાં આવી જતા. એમની સાથે જે વાર્તાલાપ થયો તે આ રહ્યો :

‘શરણાઈ બજાવવાનું આપે કેટલી ઉંમરે શરૂ કર્યું અને કોની પાસે શીખ્યા ?’

‘શરણાઈ શીખવાનું શરૂ કરવું પડે તેમ નહોતું. વંશપરંપરાથી અમારા કુટુંબમાં શરણાઈ બજાવવાનું ચાલ્યું આવતું હતું. ઘરમાં પિતા, દાદા, મામા, નાના સૌ શરણાઈ બજાવવાનું કામ કરતા હતા. જુદા જુદા રાજાના દરબારમાં તેઓની નિશ્ચિત નોકરી હતી. મારા દાદા ગ્વાલિયર રાજ્યનું બાલાજીનું મંદિર, જે બનારસમાં હતું ત્યાં નોકરી કરતા. બીજા વડીલો પણ કોઈ કોઈ રિયાસતમાં હતા. આ કારણે ઘરમાં વાતાવરણ ગાવા બજાવવાનું જ રહેતું. મને પણ એક નાની એવી શરણાઈ દીધેલી તે લઈને મારી પાંચ વરસની ઉંમરે હું ઘરમાં ટેંકેંટ કરતો ફર્યા કરતો. એ વખતે મારા મામાએ મને પાસે બોલાવીને કહેલું તે મને હજુ યાદ છે. એમણે કહ્યું : ‘તારે વગાડવું હોય તો સૂરમાં વગાડ, કાનને મીઠું લાગે ને ફરી ફરીને સાંભળવું ગમે તેવું વગાડ.’ ત્યારથી મેં સૂરમાં વગાડવાની કોશિશ શરૂ કરી.’

‘તમારા જીવન પર સૌથી પ્રબળ અસર કોની ?’

‘મામાની. એ મારા સૌથી નાના મામા હતા. એમનું નામ અલીબક્ષ હતું. એ સંગીત પાછળ પાગલ હતા, ફકીર હતા, પરમેશ્વર પાસેથી એ કંઈક લઈને આવ્યા હશે, નહીં તો આ વિદ્યામાં એમના જેટલું પારંગત કોઈ થઈ શકે નહીં. તેઓ અઢાર અઢાર કલાક રિયાઝ કરતા. બાકીના છ કલાકમાં ખાવા, પીવા, સૂવાનું પતાવતા. જે માણસે અઢાર વરસ સુધી ને અઢાર અઢાર કલાક સુધી રિયાઝ કરી હોય એને કોણ પહોંચે ? અને ખુદાના બંદા સિવાય આવી સાધના બીજું કરી પણ કોણ શકે ? સાધના સિવાય એમણે જિંદગીમાં બીજું કંઈ કર્યું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પોતાનું ખર્ચ બહુ જ મામૂલી રાખતા. છ પૈસે ગજાનાં કપડાં પહેરતા, ને કોઈ જાડાં કપડાં શા માટે પહેરે છે એમ પૂછે તો કહેતા કે ‘ખુદાને ચામ નહીં, પણ કામ પ્યારું છે.’

‘બાળપણ ને અભ્યાસ વિશે કંઈ કહેશો ?’

‘હું અઢી વરસનો હતો ત્યારે મા મરી ગયેલી એટલે મોસાળમાં જ મોટો થયો. છ સાત વરસનો થયો ત્યારે મને શાળામાં બેસાડ્યો, પણ એ વખતે હું સંગીતથી એટલો રંગાઈ ગયો હતો કે આખો વખત ગીત ગણગણા કરતો. માસ્તર લખાવે : ‘અલફ,

બે, બે ટે’ પણ એ લખવાને બદલે મનમાં ગીતનું ગુંજન જ ચાલતું હોય. માસ્તર જ્યારે મને પૂછવા આવે ત્યારે મારાથી જવાબ આપી ન શકાય. એક વખતે એક છોકરાએ ફરિયાદ કરી : ‘સાહેબ, એ તો ભણવાને બદલે ગીત જ ગણગણ્યા કરે છે.’ આ સાંભળીને માસ્તર ગુસ્સે થયા ને મને ખૂબ માર્યો. તે પછી હું ઘેર નાસી આવ્યો. મામાને કહી દીધું કે હું ભણવા જવાનો નથી, છતાં મામા આગ્રહ ને દબાણથી રોજ મોકલતા. મારું મગજ આમ તો બહુ સારું હતું. ગાવાનું તો જે સાંભળતો તે કંઠે થઈ જતું. મારા નાના અને મામા બંનેને મારા પર ઘણું વહાલ હતું. તેઓ મને રોજ સમય આપીને શીખવતા. ગાવાનું અને વગાડવાનું જેમ વધતું ગયું તેમ ભણવામાંથી ચિત્ત ઊઠી ગયું, પણ મામાની ધાકને કારણે રોજ સમયસર શાળાએ જવું પડતું એટલે દફતર લઈ ગામ બહાર ભટકવા ઊપડી જતો ને પછી શાળા છૂટે ત્યારે ઘેર આવતો. ઘેર આવી શરણાઈ વગાડવા બેસી જતો. આમાં એક દિવસ ચોરી પકડાઈ ગઈ. એક છોકરો ઘણા દિવસથી મારી ગેરહાજરીનું કારણ પૂછવા ઘેર આવ્યો ત્યારે મામાએ કહ્યું કે તે શાળાએ ગયો છે. મારું જુઠ્ઠાણું આમ પકડાઈ ગયું. સાંજે ઘેર આવ્યો ત્યારે મામાએ ખૂબ માર્યો. અને ભાર દઈને કહ્યું : ‘કભી જૂઠ ન બોલો. તીન બાત સીખ લો : ‘તબિયત સંભાલો, ઈજજત બચાઓ, ઔર જૂઠ કભી ન બોલો.’ ત્યાર પછી તો ઉપરા ઉપરી ચાર વરસ નાપાસ થયો એટલે થાકીને મામાએ જ મને ભણતો ઉઠાડી લીધો.’ આટલું બોલતાં વળી તેઓ મામાની યાદમાં લાગણીવશ બની ગયા ને સ્વગત બોલતા હોય તેમ બોલવા લાગ્યા : ‘સાચ્ચે જ, તેઓ ફકીર હતા. તેઓ કહેતા : ‘સૂર લેના હૈ તો સચ બોલો !’ એમની દૃઢ માન્યતા હતી કે આપણે સાચું બોલીએ તો સૂર પણ સાચો જ નીકળે. સાચું બોલનારને દરેક કામમાં સફળતા જ મળે.’

‘શરણાઈ સાથે તમારે ગીતની મદદ લેવી પડે છે ?’

‘જરૂર, સૂર મેળવ્યા વિના શરણાઈ શરૂ કરી શકાતી નથી. સ્થાયી, અંતરા, સંચારી, અભોગ, એ બધું યાદ કરી પહેલાં મનોમન ગાવું પડે છે. પછી એ સૂરો અમે શરણાઈમાં ઉતારીએ છીએ. કાર્યક્રમ આપતી વખતે તોડી, જૌનપુરી કે બીજો જે રાગ વગાડવો હોય તે મનમાં નાચવા લાગે છે. એના સૂર પકડાય એટલે આપોઆપ બજાવી જવાય છે. સૂર સાથે શબ્દની પણ જરૂરત રહે છે. શબ્દને કારણે સૂરમાં વજન આવે છે, ને તેથી ગાવા, બજાવવાની મજા આવે છે. શબ્દના અર્થ સાથે દિલ ચાલે છે અને ગીતના ભાવો મનમાં ઊઠે છે. આ બધું સ્વસ્થતાથી કરીએ તો જ થાય. ગભરાટથી સૂર મેળવવા પ્રયાસ કરીએ તો શબ્દ અને સૂર બંને ખોવાઈ જાય.’

‘આપના ગુરુ કોણ ?’

‘શરણાઈ તો મામા પાસે જ શીખ્યો, પણ ગાવાનું ને હાર્મોનિયમ બજાવવાનું બીજા પાસે શીખેલો. મારા હાર્મોનિયમના ગુરુ લક્ષ્મણપ્રસાદ, એ ગ્વાલિયરના મહારાજાના ભાઈ ગણપતરાવના શિષ્ય હતા. ગાવાનું અને રાગ શીખવાનું એહમદ હુસેનખાં પાસે શીખેલો.

‘આપે શરણાઈ જ કેમ પસંદ કરી ? અને તમારા સિવાય શરણાઈમાં બીજાનું નામ કેમ નથી સંભળાતું ?’

‘પ્રથમથી જ શરણાઈ ઘરમાં હતી, ઘરના એકે એક સભ્ય એ વગાડતા એટલે પસંદગીનો સવાલ નહોતો. મને પણ શરણાઈ ગમી તેથી વગાડવાનું શરૂ કરી દીધેલું. નામ તો બીજા ઘણાનાં છે. યુ.પી.માં, મહારાષ્ટ્રમાં, મદ્રાસમાં અમુક અમુક શરણાઈ-વિશારદ છે, પણ હા, શરણાઈ બીજાં વાજિંત્રો જેટલી સહેલી નથી. એમાં તાકાત ખૂબ જોઈએ છે. દમ ખૂબ ઘૂંટવો પડે છે. છાતીનાં પાટિયાં ભીંસાઈ જાય એટલું જોર કરવું પડે છે, એમાં ફેફસાંને સારી કસરત મળે છે, ને તેથી રિયાઝ કરતી વખતે વારંવાર આરામ કરવો પડે છે. મામા મને હંમેશાં એક કલાક વગાડીને અર્ધો કલાક આરામ કરવાનું કહેતા. શરણાઈ પાછળ જાન દેવો પડે છે એટલે લોકો તેમાં જોઈએ તેવા પારંગત થઈ શકતા નથી.’

‘આપ રિયાઝ કેટલો સમય કરો છો ?’

જરા ઉદાસ બનીને કહે, ‘મામા હતા ત્યારે ઘણા કલાકો રિયાઝમાં જતા, કારણ કે એ વખતે કમાઈ લાવનાર ઘણા હતા. મામા કમાતા, નાના કમાતા, દાદા કોઈની નોકરી કરતા, કાકા ક્યાંક નોકરી કરતા. એમ સૌ કમાઈ કમાઈને લાવતું. પણ આજે તો મારે એકલાને કમાવાનું છે. પિતાજી છે, પણ વૃદ્ધ, મોટાભાઈ ચાલ્યા ગયા એટલે એમનું આઠ માણસનું કુટુંબ, મારું આઠ માણસનું કુટુંબ, એમ સૌના પોષણની જવાબદારી મારે શિરે છે. તેથી આ જાતના કાર્યક્રમ આપવા બહાર ફરવું પડે છે ને રિયાઝ ઓછી થાય છે. પહેલાં તો ચાર ચાર કલાક એક સાથે બેસીને રિયાઝ કરતો.’

પછી એ સમય યાદ કરીને મોજમાં આવી જઈ, સામે ચિત્ર ખડું થતું હોય તેમ એક કવિની અદાથી બોલવા લાગ્યા, ‘રાત ઢળતી હોય, આકાશમાં ચાંદની હોય, સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાઈ ગઈ હોય ત્યારે માલિકને યાદ કરીને રિયાઝ કરવામાં ઓર લિજ્જત આવે છે. રિયાઝ પણ સારી થાય છે. અમારા મજહબમાં કહેવાય છે કે મોડી રાત્રે સૌ સૂતા હોય ત્યારે ખુદાનો ફિરસ્તો નીકળે છે.

છે કોઈ એની દુવા લેનાર છે ? એમ એ જોતો જાય છે ને કોઈ જાગતું મળી આવે તો તેના પર આશીર્વાદ ઉતારે છે. આમ મોડી રાત પછીના એકાંતમાં રિયાઝ કરવાથી ફિરસ્તાની દુવા મળે છે.’ આ કહેતી વખતે ખરેખર તેઓ ખુદાની ઈબાદત કરી રહ્યા હોય એવો ભાવ એમના મોં પર હતો. ખુદા પ્રત્યેની ભક્તિમાં તેઓ તરબોળ દેખાતા હતા.

‘આપ અમુક મિજાજમાં હો ત્યારે જ સારું બજાવી શકો છો કે ગમે ત્યારે ?’

‘મિજાજની વાત તો દરેક કલાકારમાં હોય છે. તમે જાણો છો ને કે, ‘રાગ, રસોઈ ને પઘડી, કભી કભી બનતી હૈ.’ એટલે હરહંમેશ બધું સરખું જ ઊતરે તેમ નથી બની શકતું. મૂડ પર પણ આધાર રહે છે.’

‘તમારે વગાડવાનું તો હંમેશાં કાર્યક્રમ માટે અને કમાવા માટે જ બનતું હશે, મનની મોજ ખાતર કે કોઈને રાજી કરવા ખાતર વગાડવાનું બને ખરું ?’

‘હા, ઘણીવાર એવા પ્રસંગો બને છે. કોઈવાર પાછળથી પણ એવી મોજ અનુભવવી પડે છે. એક વખત કલકત્તાની એક સંસ્થાએ એના ફાળા માટે મારો કાર્યક્રમ માગ્યો. એની પાસે મને આપવાના પૈસા ન હતા. મેં એને જે મળે તેમાંથી અર્ધું મને આપવાની શરતે કાર્યક્રમ સ્વીકાર્યો. કાર્યક્રમ સારો થયો. ખર્ચ બાદ જતાં બચત પણ સારી થઈ, પણ એ ભાઈના મોં પર અર્ધો ભાગ મને દેવાની ઈચ્છા ન જણાઈ, છતાં કચવાતા મને, શરત હતી તેથી ભાગ આપી દીધો. મેં એના મુખભાવ જોઈ મારા ભાગમાંથી સો રૂપિયા પાછા આપ્યા એટલે એ બહુ જ ખુશ થયા. એના મોં પરની ખુશાલી જોઈ મને થયું, જે માણસ સો રૂપિયા આપવાથી આટલો ખુશ થાય છે તે, જો હું બધો ભાગ આપી દઉં તો કેટલો ખુશ થાય ? અને મેં ક્યાં લેવાની આશાએ રાખી હતી ? કાંઈ મળવાનું તો નથી એમ પહેલેથી જ ધારેલું હતું, તેમાં આ મળ્યું છે, તો મારે લેવું ન જોઈએ. એમ વિચારીને એ ભાઈને મેં ફરી મારી પાસે બોલાવ્યા ને કહ્યું : ‘લ્યો, આ તમારી પૂરી રકમ ને ઉપર મારા તરફથી 11 રૂપિયા રોકડા. હું અહીં કાંઈ લેવા નથી આવ્યો, મને તો માલિકને આપવું હશે તો તે આપી રહેશે.’ કહીને મેં મારા ભાગમાં આવેલી બધી રકમ આપી દીધી. એ જોઈને એ એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા કે મને પણ આપ્યાનો અને શરણાઈ વગાડ્યાનો સંતોષ થયો.’

‘જીવનના કોઈ ખાસ પ્રસંગો યાદ આવે છે ?’

‘હા, બેયાર પ્રસંગો યાદ આવે છે કે જે જીવનભર ભૂલી નહીં શકું. તેમાં ય મામાની યાદ આપે તેવા. હજુ ચાર દિવસ પહેલાં જ મામા સ્વપ્નામાં આવેલા. થોડા દિવસ પહેલાં મનમાં થયું કે મામાને સાંભળ્યાને કેટલાં વરસો વીતી ગયાં ! 1940માં તેઓ ગુજરી ગયા. હવે એ ક્યાંથી સાંભળવા મળવાના ? ને મને સ્વપ્ન આવ્યું. મામા ને મોટાભાઈ બંને બેઠા છે. હું શરણાઈ બજાવું છું. પણ સારી બજતી નથી. પછી મામા બજાવે છે ને હું ખુશ થઈ જાઉં છું. આ તો સ્વપ્નની વાત થઈ. હવે સાચો પ્રસંગ કહું. જ્યારે હું પંદર વરસનો થયો ત્યારે સારું વગાડતાં શીખી ગયેલો. લોકો મારી પ્રશંસા કરતા, પણ મામા હંમેશાં મને ટોક્યા કરતા. તેઓ કહેતા : ‘સૂર વચ્ચે રહી જાય છે ને તું એની આજુબાજુ જ ફર્યા કરે છે. સૂરમાં દાખલ થતો નથી.’ એમના આવા વલણથી મને માહું લાગતું. મને મનમાં થતું કે જાણી કરીને મામા મને પાછો પાડવા આવી ટીકાઓ કર્યા કરે છે. મને સારું આવડે છે એટલે મારો ઉત્સાહભંગ કરવાની જ એમની નેમ છે. મારા આવા વિચારનો મામાને ખ્યાલ આવી ગયો. એમને થયું કે છોકરાને મદ આવી ગયો છે, પણ એમણે મને કાંઈ કહ્યું નહીં.’

‘એક દિવસ રાત્રે હું ‘તિલક કામોદ’ વગાડતો હતો. મારા મનથી હું ઉત્તમ વગાડતો હતો. મામાએ મારા બજાવવાનો ભેદ મને સમજાવવા બાજુના ઓરડામાં બેસીને એ જ રાગ વગાડવા માંડ્યો. અને એ રાગ સાંભળતાં મારો મદ ઊતરી ગયો. એમની પાસે મારો રાગ કેટલો નબળો હતો તેનો મને બરાબર ખ્યાલ આવી ગયો. એમની સાધના જ એવી હતી કે એ સૌને ઝાંખા પાડી દે.’

‘એક બીજો પ્રસંગ પણ યાદ આવે છે. મામાની પાર્ટી ‘અલીબક્ષ એન્ડ પાર્ટી’ કહેવાતી. એક જગાએ શરણાઈની સ્પર્ધા યોજાયેલી. મામા બીમાર હતા એટલે એમને બદલે મારે એમાં ભાગ લેવા જવાનું થયું. જતી વખતે મામાને પગે લાગ્યો, ત્યારે મામાએ આસમાન સામે જોઈ, ખુદાને યાદ કરી મારા વાંસા પર હાથ મૂક્યો અને પછી હિંમત આપતા હોય તેમ વાંસામાં હાથ ઠબકારી રજા આપી. એ વખતે હું મને બદલાઈ ગયેલો લાગ્યો. મારામાં જાણે મામાનો પ્રવેશ થઈ ગયો હોય એવો મને અનુભવ થયો. હરીફાઈમાં હું જીત્યો. મારી વાહવાહ થઈ ગઈ, પણ ઘેર આવ્યો તે પછી તો તેવો ને તેવો બની ગયો હોઉં એવું અનુભવ્યું ! મામાની શક્તિનો પરિચય મને ત્યારે થયો.’

‘છેલ્લો પ્રસંગ છે એમના અવસાન સમયનો. જિંદગીમાં કદી ન ભુલાય તેવો અને મારા ભાગ્યનો એ બનાવ છે. આજે હું જે છું એ એમની જ દુઆ છે એમ હું માનું છું. મામા છેક સુધી સાજા સારા હતા. એક દિવસ અચાનક બપોરે ચાર વાગે તબિયત ખરાબ થઈ, રાત્રે દસ વાગે વધુ ખરાબ થઈ ગઈ. હું એમની પાસે બેઠેલો. તેઓ પથારીમાં તરફડતા હતા. એમ ને એમ બેઠા બેઠા મને ઊંઘ

આવી ગઈ. લગભગ બે વાગે મામાએ મને ઉઠાડ્યો. હું ગભરાઈને જાગી ઊઠ્યો ને મેં પૂછ્યું : ‘પાણી જોઈએ છે ?’ એમણે ના પાડી, મેં ઊંઘ ઉડાડીને જોયું તો મામા એકદમ સાજા લાગ્યા. થોડા સમય પહેલાંની એમની બેચેની ક્યાંય દેખાતી નહોતી. તેઓ પથારીમાં બેઠા થયા અને આસમાનમાં જોઈને કંઈક બોલવા લાગ્યા. પછી મને પોતાની પાસે લીધો, ખૂબ ભેટ્યા, મને ગળે લગાડીને ખૂબ ખૂબ હેત કર્યું. પછી કહે : ‘જાઓ, ખુશ રહો.’ અને હું સૂઈ ગયો. સવારે સાત વાગે એમણે દેહ છોડ્યો. આ છેલ્લું એમનું હેત, છેલ્લી એમની દુઆ, આજની મારી કાંઈ પણ નામના એ એમની દુઆને આધારે જ છે.’

‘કોઈ ચમત્કારનો અનુભવ થયો છે ?’

‘હા, એક બે એવા પણ પ્રસંગો છે. જો કે મામાએ એ વાત કોઈને ન કહેવા કહેલું, પરંતુ મારાથી ક્યાંક કહેવાઈ જવાય છે. હું હંમેશાં રિયાઝ સાંજે કરતો. રિયાઝ કરવાનું મને બાલાજીના મંદિરમાં બહુ ફાવતું. એક બાજુ ગંગા વહી જતી હોય, બીજી બાજુ મંદિર હોય, વચ્ચે નગારખાનું. એના પર બેસી રાત્રે રિયાઝ કરવામાં ઓર લહેજત આવતી. રિયાઝ સાંજના 7 થી 11 સુધી કરતો ને પછી પરોઢના 3 થી 4 કરતો. પરોઢિયે રિયાઝ કર્યા પછી નમાજ વગેરે પઢતો. આમાં સાંજના 7 થી 11 સુધીની રિયાઝ ખરી થતી. એકચિત્ત થઈને ખૂબ મહેનત કરવાનું ત્યારે ગમતું અને ફળ પણ સારું મળતું.’

‘એક દિવસ એવી રીતે રાત્રે ‘યમનકલ્યાણ’ વગાડતો હતો ત્યાં ક્યાંકથી સુગંધ આવવા લાગી, ધીમે ધીમે કરતાં મગજ તર થઈ જાય એવી સુવાસથી વાતાવરણ ભરાઈ ગયું. સુગંધ ક્યાંથી આવે છે ને શું છે તે જોવા સાજ છોડીને હું ઊભો થયો. આજુબાજુ જોતાં મંદિરના દરવાજા પાસે એક બુઢ્ઢો માણસ દેખાયો. જોતાં ડરી જવાય એવો ઊંચો ફકીર જેવો એ લાગતો હતો. શરીરે માત્ર લુંગી પહેરી હતી. હાથમાં એક લાકડી હતી. ‘હું શું વગાડું છું ?’ એમ એણે મને પૂછ્યું તો એના તરફથી ખુશબોની લહેરી આવી ગઈ. હું સમજી ગયો કે આ સુગંધ એનામાંથી આવે છે, એટલે એને પગે લાગ્યો. પછી એણે મને વગાડવા કહ્યું. મેં વગાડ્યું, પણ મારું વગાડવાનું કોઈ અદ્ભુત વ્યક્તિ સાંભળે છે એ ખ્યાલથી હું સારું વગાડી ન શક્યો. એટલે થોડું વગાડી મેં છોડી દીધું. તેઓ બોલ્યા : ‘જિંદગીભર મઝા કરેગા’ અને એ ચાલી ગયા. એમના ગયા પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે એ કોઈ દૈવી પુરુષ હશે. મારે કાંઈક દુઆ માગવી જોઈતી હતી. તેથી હું એમની પાછળ દોડ્યો પણ એમનો પત્તો ક્યાંય લાગ્યો નહીં. મામાને જઈને મેં બધી વાત કરી.’ મામા નારાજ થયા. મારે એ વાત એમને પણ ન કરવી જોઈએ. ઈશ્વરી દુઆ ખાનગી જ રાખીએ એવી મને એમણે શિખામણ આપી.

‘આપના સાજની કોઈ વિશિષ્ટતા છે ?’

હા, મારું સાજ હું જાતે જ બનાવું છું ને જીવની જેમ જાળવું છું. અમારામાં રસમ પણ એવી હોય છે કે કોઈ એકબીજાનું સાજ વાપરે નહીં. હું મારું સાજ સાગના લાકડામાંથી બનાવું છું, કારણ કે એના સૂર રસદાર હોય છે. કેટલાક લોકો સીસમના લાકડામાંથી શરણાઈ બનાવે છે, એના સૂર કડક છે. શરણાઈ જેમ જૂની એમ વધુ સારી ગણાય. એ તૈયાર કરવામાં ઘણો સમય જાય છે અને મહેનત પણ ઘણી પડે છે. શરણાઈ બનાવવા માટેનાં ખાસ નાનાં મોટાં ઓજારો હોય છે. મારે ઘરે તો એનો એક કબાટ ભરેલો છે. સરાણિયા પાસે અમે લાકડું પોલું કરાવી લઈએ, પછી ઘેર બેઠા બેઠા તૈયાર કરીએ. લગભગ બે મહિને એક સાજ તૈયાર થાય. સૂરમાં જરા પણ ફરક ન પડે તે રીતે ઘસીને તૈયાર કરવું પડતું હોય છે. એની વચ્ચે મૂકવાના ‘રીડ’ મેળવવાની બહુ જ મુશ્કેલી છે. તે કલકત્તા અને તોજપુરના તળાવમાં જ થાય છે. ત્યાંથી લાવવા માટે ઘણાં જોખમો ને સાહસો ખેડવાં પડે છે. આ રીડ વરસાદમાં નરમ થઈ જાય છે, એટલે એની સારવાર ઘણી કરવી પડે. શરણાઈને ગરમીના દિવસોમાં કડવા તેલમાં ડુબાડી રાખવી પડે છે, નહીં તો ગરમીના દિવસોમાં તે ફાટી જાય. તેલમાંથી કાઢીને પછી એને સૂકવવા માટે તાપમાં નહીં રાખતાં હવામાં મૂકવી પડે છે અને પાવડર લગાડીને કોરી કરવી પડે છે.’

એમના વતન અને જન્મસ્થળ વગેરેની માહિતી પૂછતાં જે જવાબ મળ્યો તે આ રહ્યો :

‘અમે મૂળ પંજાબના હતા, પણ છેલ્લાં 250 વર્ષથી બનારસ વસીએ છીએ. પિતાનું નામ પયગમ્બરબક્ષ છે. અત્યારે તેઓ 75 વર્ષના છે, પણ એમના દાંત તદ્દન સાબૂત છે. રોજ સવારે કાચા ચણા ને ગોળ ખાય છે. લોઢું સીધું કરી શકે એટલી મજબૂતાઈ દાંતની છે. બે માઈલ ચાલે છે. આંખો પણ જરાય નબળી નથી.’

‘આમજનતા સામે સૌથી પહેલો કાર્યક્રમ આપે ક્યારે આપ્યો ?’

‘દરબારમાં વગાડવાનું તો નાનપણથી જ બનતું. નાના સાથે દરભંગાના દરબારમાં વગાડવા જતો. પણ લોકો સામે વગાડવાનું સૌથી પ્રથમ 1930માં અલ્હાબાદમાં સંગીત પરિષદ ભરાઈ ત્યારે બન્યું. એ વખતે હું સોળ વર્ષનો હતો. તે વખતનું દૃશ્ય આજે પણ બરાબર યાદ છે. બંને બાજુ બંને મામા બેઠેલા ને વચ્ચે હું બેઠો હતો. ને મેં ‘કેદાર’ બજાવેલો. પ્રથમ જ લોકો સામે આવ્યો

ને પ્રથમ ચંદ્રક મેળવ્યો. ત્યાર પછી 1934માં લખનૌમાં પરિષદ ભરાઈ ત્યાં બીજો ચંદ્રક મળ્યો. 1936-'37માં કલકત્તામાં ત્રણ ચંદ્રકો મળ્યા. 1938ની એપ્રિલની સોળમીએ લખનૌ રેડિયો પર પ્રથમવાર બજાવવા ગયો. 1956માં રાષ્ટ્રપતિનો ચંદ્રક મળ્યો. ચંદ્રકો, રાજા મહારાજા તરફથી શાલો-પોશાકો, સોનાના ગંઠા ને કડાં વગેરે એટલું બધું મળ્યું છે કે એની મોટી પેટી ભરાઈ ગઈ છે, તે બધું સાચવીને મૂકી રાખ્યું છે. મુંબઈ સૌથી પહેલો 1942માં આવેલો, ત્યારપછી તો અવારનવાર આવવાનું બને છે.'

“કલા અને કલાકાર”

શબ્દસમજૂતી

રિયાજ મહાવરો ગજ ચોવીસ ઈંચ જેટલું માપ, સ્થાયી, અંતરા, સંચારી અભોગ ગીત ગાવા વિષયક ઢબ કે રીતના માપ ફિરસ્તો દેવદૂત સાજ સાધન અહીં શરણાઈ સરાણિયો સરાણ પર ધાર કાઢનાર.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) બિસ્મિલ્લાખાને શરણાઈવાદન સિવાય શેનો શોખ હતો ?
- (2) બિસ્મિલ્લાખાને કઈ કઈ કલા હસ્તગત હતી ?
- (3) બિસ્મિલ્લાખાને મામાએ કઈ ત્રણ શીખ આપી ?
- (4) બિસ્મિલ્લાખાના ગુરુ કોણ હતા ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો.

- (1) મામાએ બાળક બિસ્મિલ્લાખાને શા માટે ખૂબ માર્યો ? પછી કઈ શિખામણ આપી ?
- (2) લાગણીવશ બિસ્મિલ્લાખાને મામાની સૂર વિશેની કઈ શિખામણ યાદ આવે છે ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) બિસ્મિલ્લાખાને મન પોતાના જીવનના યાદગાર પ્રસંગો કયા કયા છે ?
- (2) બિસ્મિલ્લાખાના જન્મ ઉછેર અને બાળપણ વિશે એકમને આધારે નોંધ તૈયાર કરો.
- (3) ‘બિસ્મિલ્લાખાને સંગીત વારસામાં મળ્યું કહેવાય’ આ વિધાન સદૃષ્ટાંત સમજાવો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. તમારા શિક્ષક પાસેથી ‘કલા અને કલાકાર’ પુસ્તક મેળવી વાંચો.
(કલા અને કલાકાર : લાભુબહેન મહેતા, સંપાદન - વર્ષા દાસ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી મૂલ્ય રૂ. 220/-)
2. ભારતના ખ્યાતનામ સંગીતકારોના જીવન વિષયક પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરો.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. બાળકોને વરચુઅલ રૂમમાં લઈ જઈને સંગીતકારો અને જુદી જુદી કલાઓથી માહિતગાર બનાવો.
2. બાળકોને ક્યારેક શાસ્ત્રીય સંગીતના કાર્યક્રમમાં લઈ જાઓ.
3. ડી.ડી. ભારતી ચેનલ પર આવતા સાંગીતિક અને સાહિત્યિક કાર્યક્રમો તમે નિહાળો અને બાળકોને નિહાળવાનું કહો.
4. સંગીત શિક્ષક પાસેથી જુદા જુદા શાસ્ત્રીય રાગોની સમજ મેળવવી.

મોટા ભાગનાં લોકગીતોનો સંબંધ - સંદર્ભ જીવાતા ગ્રામજીવન - ગ્રામ પ્રદેશ સાથે જ હોય છે. જેમાં બહુધા સંસારની નીતિ-રીતિ અને નિરૂપણની જ પ્રસ્તુતિ હોય છે. અહીં દંપતી તરીકે સમાન હકદાર અને સ્વતંત્ર એવાં સહજીવી - શ્રમજીવી ધણીધણિયાણીની વાત છે. પ્રસ્તુત લોકગીતમાં શ્રમિકવર્ગના અવળચંડા - નિષ્ઠુર પુરુષની સ્વાર્થપટ્ટતા સામે સ્ત્રીની સહજ ખેવના - ખુમારી ઉજાગર થઈ છે. પોતાને મળેલ આજીવિકાનું જે સાધન છે તે સોના - હીરા જેવું અમૂલ્ય છે. શ્રમકાર્યમાં પણ તે પુરુષ કરતાં અગ્રેસર છે. કહો કે બમણું કાર્ય કરી (ઘરનું ને ખેતરનું) બદલામાં ઘઉં સાથે પતિના રોષને પણ પામે છે. પતિ સહાયક બનવાને બદલે ભારો ન ચડાવી સ્વાર્થી બને છે ત્યારે પત્ની તેની આડોડાઈથી ગાંજી ન જતાં વટેમાર્ગને ભારો ચડાવવા વિનંતી કરી પોતાનું કાર્ય સંપન્ન થતાં નિરાંત-હાશકારો અનુભવે છે ને પોતીકો ભાવ-સ્વભાવ દર્શાવતાં વટેમાર્ગ વીરાને ભરપેટ જમાડી બંધુપ્રેમ અને આગવું ખમીર બતાવે છે. લોકગીતમાં નિરૂપિત સમાજજીવનની કારમી - ધારદાર વાસ્તવિકતા આપણી બંધ આંખો ખોલવા માટે સુપેરે સક્ષમ છે. નરવું - ગરવું સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય પોતાના સંસારને કેવો જીવી-જીરવી જાણે છે એ જ આ લોકગીતના અસલી સૌંદર્યને છતું કરે છે.

સાવ રે સોનાનું મારું દાતરડું રે લોલ (2)

હીરનો બંધિયો હાથ, મુંજા વાલમજી લોલ !

હવે નૈ જાઉં વીડી વાઢવા રે લોલ.

પરણ્યે વાઢ્યા રે પાંચ પૂળકા રે લોલ (2)

મેં રે વાઢ્યા છે દસ વીસ, મુંજા વાલમજી લોલ. - હવે.

પરણ્યાનો ભારો મેં ચડાવિયો રે લોલ (2)

હું રે ઊભી વનવાટ, મુંજા વાલમજી લોલ. - હવે.

વાટે નીકળ્યો વાટમારગુ રે લોલ (2)

ભાઈ મુને ભારડી ચડાવ, મુંજા વાલમજી લોલ. - હવે

પરણ્યાને આવી પાલી જારડી રે લોલ (2)

મારે આવેલ માણું ઘઉં, મુંજા વાલમજી લોલ. - હવે.

પરણ્યે ભર્યું છે એનું પેટડું રે લોલ (2)

મેં રે જમાડ્યો મારો વીર, મુંજા વાલમજી લોલ

હવે નૈ જાઉં વીડી વાઢવા રે લોલ.

(રઢિયાળી રાત)

શબ્દસમજૂતી

વીડી ખડનું નાનું બીડ હીર તેજ, રેશમ પૂળકા ઘાસના પૂળા ભારો ઘાસ કે લાકડાં વગેરેને એકત્ર કરી તેને ઉપાડી શકાય એટલા જથ્થામાં બાંધેલું ભારડી ભાર, વજન મુંજા વાલમજી નાચિકાનું પતિને કરાવેલું સંબોધન પાલી અનાજનું એક નાનું માપ માણું પાલી કરતાં મોટું એક માપ પેટડું પેટ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) નાચિકા શેના વડે ઘાસ કાપે છે ?
- (2) માર્ગમાં નાચિકા શી મદદ માગે છે ?
- (3) નાયક નાચિકાને શી મજૂરી મળી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) વીડી ન વાઢવા પાછળ નાયિકાનો શો હેતુ છે ?
- (2) નાયિકાનો હાથ શેનાથી બંધાયેલ છે ? તે શેનો બનેલ છે ?
- (3) નાયકનો સ્વાર્થ અને નાયિકાની નિઃસ્વાર્થ ભાવના શી રીતે આલેખન પામી છે ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો : ,

- (1) ‘વીડી વાઢનારા’ લોકગીતમાં નાયક કરતાં નાયિકા શી રીતે ચડિયાતી છે - તે જણાવો.
- (2) નાયિકા વીડી વાઢવાની ના શા માટે પાડે છે ?
- (3) નોંધ લખો : (1) નાયક-નાયિકાની દાંપત્ય ભાવના.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. ‘રઢિયાળી રાત’ (સંપા. ઝવેરચંદ મેઘાણી) સંગ્રહ મેળવી તેમાંથી ગમતાં લોકગીતો લખી ભીંતપત્ર બનાવો.
2. આ લોકગીતનું સમૂહગાન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

લોકોનું, લોકો માટેનું, લોકો વડે જ રચાતું ગીત એટલે લોકગીત. લોકજીવનના ભાતીગળ રંગોની તળપદી રજૂઆત એટલે લોકસાહિત્ય. અહીં લોકગીતની નાયિકાના તેના પતિના મુકાબલે પોતાના સામર્થ્યને અભિવ્યક્ત કરવા જે શબ્દપ્રયોગો થયા છે તે તમે નોંધો.

‘પરણ્યે વાઢ્યા છે પાંચ પૂળકા રે લોલ’

મેં રે વાઢ્યા છે દસ વીસ, મુંજા વાલમજી લોલ.’

પૂળાને ‘કા’ પ્રત્યય લગાડીને તેની અલ્પતા સરસ રીતે બતાવી આપી છે. જાણે પત્ની કહે છે : મરદ થઈને એણે માંડ પાંચ પૂળા બાંધ્યા, એમાં તો શી ધાડ મારી... મેં તો ... આમ અલ્પતાની સાથે ‘પૂળકા’ શબ્દથી પંક્તિના અર્થની ભાવ-વ્યંજનાને બળકટતા (ચોટ) પ્રાપ્ત થાય છે. આ લોકગીતમાં આવા અલ્પતાસૂચક શબ્દોની તમે યાદી બનાવો.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. શાળામાં લોકગીત ગાન સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
2. વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્થાનિક લોકગીતો લખાવી હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવો.

શ્રી ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા (જન્મ : ઇ.સ.1901) સુરતના વતની છે. મુંબઈમાં તેઓ અભ્યાસકાળથી જ સારા અભિનેતા તરીકેની ખ્યાતિ પામેલા. આકાશવાણીનાં વિવિધ કેન્દ્ર પર સેવાઓ આપ્યા પછી તેઓ વડોદરામાં વસતા હતા. અનેક નાટકો લખીને અને એનું દિગ્દર્શન કરીને એમણે ગુજરાતમાં નાટકોની આબોહવા જન્માવી હતી. તેઓ આપણા ઉચ્ચ કોટિના નાટ્યવિદ્ હતા અને દેશ-પરદેશની રંગભૂમિના પ્રત્યક્ષ સંપર્કથી એમની એ વિશેની જાણકારી ઘણી વ્યાપક હતી. “આગગાડી”, “ધરાગુર્જરી” જેવાં સામાજિક અને ઐતિહાસિક લાંબાં નાટકો, “અખો”, “નર્મદ” જેવાં ચરિત્રાત્મક અને “દેડકાંની પાંચશેરી” જેવાં પ્રહસનો ઉપરાંત અનેક એકાંકી નાટકો અને બાળનાટકો આપીને એમણે આપણા નાટ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. એમનાં નાટકોમાં વાતચીતના અનેક લહેકા સ્વાભાવિક રીતે ઊતરી આવે છે અને અભિનયક્ષમતા પણ એમાં ઘણી હોય છે. નાટ્યકાર ઉપરાંત “ઠલાકાવ્યો”ના કવિ તરીકે “બાંધ ગઠરિયાં” વગેરે આત્મકથાત્મક અને “સફર ગઠરિયાં” વગેરે વિદેશપ્રવાસનાં સંસ્મરણાત્મક પુસ્તકોના લેખક તરીકે પણ તેઓ સુખ્યાત છે. એમની ગદ્યશૈલી બોલચાલના લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગોથી જીવંત અને સ્ફૂર્તિલી લાગે છે. આપણા સુપ્રસિદ્ધ મધ્યકાલીન જ્ઞાની-કવિ અખાના જીવન વિશે જનસમાજમાં પ્રચલિત દંતકથાઓને વિષય બનાવીને લેખકે અખા વિશે ચરિત્ર-નાટક લખ્યું છે. એમાંથી અખાના જીવનના વળાંકરૂપ સંસારત્યાગના પ્રસંગને નિરૂપીને આ નાટ્ય-અંશમાં લેખકે અખાનું ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વ ઉપસાવ્યું છે. અખાના ઉદ્ગારોમાં એના જાણીતા છપ્પાના ધ્વનિને ગૂંથી લેવામાં નાટકકારની સૂઝ પ્રગટ થાય છે. પાત્રોચિત ભાષાવાળા આકર્ષક સંવાદો અને પ્રસંગોની કુશળતાભરી ગૂંથણીથી આ ચરિત્ર-નાટક આસ્વાદ્ય બન્યું છે.

(અખા સોનીનું ઘર : દેસાઈની પોળ, અમદાવાદ, અખો એકધ્યાનથી એરણ પર કંઠી ઘડી રહ્યો છે.)

અખો : (એકલો ગણગણે છે.)

ક્યા માંગું, મૈં ક્યા માંગું:

ઐસી ટૂંકી સી જિંદગી મૈં ક્યા માંગું ? (એક ઘરાક આવે છે)

ઘરાક : આ આટલા બધા ધ્યાનથી કોની કંઠી ઘડી રહ્યા છો ?

અખો : અહો ! આવો, આવો, લાલદાસ શેઠ ! તમે ક્યારે આવ્યા ?

લાલદાસ : ધ્યાન ક્યાં છે તમારું ? કંઈ ખૂબ કાળજીથી કંઠી ઘડી રહ્યા છોને ? કોની છે ?

અખો : ઘરાકની નથી, શેઠ !

લાલદાસ : એ તો હોય જ ને ! નહિ તો આટલા બધા ધ્યાનથી ઘડો ખરા ? તમારા માટે બનાવો છો, એમ ? ટંકશાળમાં કંઈ હાથ પડ્યો લાગે છે !

અખો : અરે, એ શું બોલ્યા ? કોઈ સાંભળશે તોય અમસ્તા આપણને બંનેને ગુનેગાર ગણશે.

લાલદાસ : ના રે, હું તો મશ્કરી કરું છું.

અખો : અરે, હા, શેઠ ! તમારા પેટમાં તો પાપ નથી, પણ આપણા લોક અદેખાઈમાં પૂરા છે. બાદશાહની ટંકશાળ - એટલે પ્રામાણિકપણું ને ચોકસાઈ ન હોય તો માર્યા જઈએ.

લાલદાસ : અરે હું ક્યાં જાણતો નથી ? ને તમને ન ઓળખું ? નહિ તો તમારે બારણે આવુંયે ખરો ?

અખો : એ ખરું. પણ શેઠ ! આજે તો જ્યાં જુઓ ત્યાં ચાડી, ચુગલી, નિંદા, પ્રપંચનો પાર નથી.

લાલદાસ : ખરું છે ભાઈ, ખરું છે. આજે કોઈની ચડતી કોઈથી દેખી ખમાતી નથી. લોકોને શું ? પણ કહો તો ખરા કે આ કોની છે ?

અખો : આ તો અમારા પાડોશમાં જમનાબેન છે ને, એમની કંઠી છે. આ લ્યો, તમારાથી કંઈ છાનું છે ? મૂળ વાત એમ જે

એના ત્રણસો રૂપિયા મને સોંપી મૂક્યા હતા. એ બાઈમાણસ એટલે કોણ સાચવે ? બે-ત્રણ વર્ષથી મારે ત્યાં જ પડી રહ્યા હતા. હવે એમને કંઠી પહેરવાનો વિચાર થયો તે આ ઘડી આપી. આજનો એમનો વાયદો તે કદાચને હમણાં જ ડોકિયું કરશે. આ સાફ કરવાની જ વાર છે. લ્યો જુઓ ને, કેવી છે ?

લાલદાસ : (જોત-જોતો) કંઠી તો અખાભાઈ, ઘણી જ સુંદર, આપીકી ગણી બનાવેલી એટલે પછી પૂછવું જ શું ? આશરે કેટલા તોલાની હશે ?

અખો : એ તો હવે તમે જ કહો ને !

લાલદાસ : અરે, એ કંઈ અમારાં કામ ! આ તો તમે ત્રણસો રૂપિયા કહ્યા એટલે પૂછ્યું.

અખો : (હસતાં) કેમ ?

લાલદાસ : વધારેની લાગે છે, એટલે પૂછ્યું. માલ બનાવી ને જાણીએ પણ આશરે કિંમતની તો સમજ પડે કની ?

અખો : તમારું ધારવું બરાબર છે.

લાલદાસ : હજી મજૂરી તો હું ગણતો નથી, તોયે ચારસો-સાડીચારસોનું તો સોનું જ થાય. કેમ ખરું ને ?

(જમના આવે છે.)

જમના : કેમ અખાભાઈ, કંઠી તૈયાર થઈ કે ? આજે તો મારે પહેરવી જ છે.

અખો : આ હમણાં જ તમને સંભાર્યા હતાં. આ રહી. છે તો તૈયાર, પણ જરા સાફ કરી આપું એટલી વાર છે.

જમના : કેટલી વાર લાગશે હજી ?

અખો : અરે વાર શાની ?

જમના : ના, ના. પછી સાફ કરજો. હમણાં તો હું પહેરી જ જાઉં છું. મારે હમણાં બહાર જવું છે.

લાલદાસ : જમનાબેન ! તમે નસીબદાર છો ખરાં હં !

જમના : કેમ ?

અખો : કંઈ નહિ, એ તો શેઠને કંઠી ઘણી ગમી ગઈ તેથી કહે છે. તમને કેવી લાગી ?

જમના : અરે, કંઠી તો સરસ - બહુ સરસ બનાવી છે હોં ! વાહ ! પહેરી જ જાઉં છું. પછી સાફ કરી આપશો ને ?

અખો : અરે, પણ મેં ના ક્યારે કહી છે ? લાવજો ને. ગમી એટલે બસ. આ ત્રણ દિવસથી મેં બીજું કશું હાથ પર લીધું જ નથી. આ શેઠનું ઘડવાનું પણ એમ જ રહ્યું છે ને !

જમના : ચાલો જાઉં છું. પછી આવીશ.

અખો : પણ આવડી ધાડ શી ? આવ્યાં શું ને ચાલ્યાં શું ?

જમના : જરા ઉતાવળે જવું છે, પછીથી આવીશ હું જાઉં છું, અખાભાઈ !

અખો : વારુ ! આવજો જમનાબેન !

(જમના જાય છે.)

લાલદાસ : ચાલો, હવે મારાં કડાં લો.

અખો : શેઠ, મારે આ સગીબેન કરતાં પણ વધારે છે ! અને એનો પણ મારા પર બહુ ભાવ, હોં !

લાલદાસ : ભાઈ, લેણાદેણીની વાત છે. હવે અમારાં કડાં ક્યારે આપશો ?

અખો : અરે હાં, જુઓની આજે કયો વાર ?

લાલદાસ : મંગળવાર.

અખો : બસ તો -

(- બહારથી અવાજ)

અવાજ : એ અખેદાસ સોની કા ઘર કિંધર હય ?

અખો : એ ઈધર ભાઈ, ઈધર! આવો. કંઈ બાદશાહી ફરમાન લાગે છે.

(બાદશાહના બે સિપાઈઓ દાખલ થાય છે.)

એક સિપાઈ : ટંકશાલ કે અમલદાર રહીઆદાસ સોની કુટુંબ કા અખેદાસ કો બાદશાહ સલામત કા ફરમાન હય.

અખો : પણ છે શું ?

સિપાઈ : યે ખરીતા હય - પઢો.

(કાગળ ધરે છે)

અખો : (ખરીતો લેતાં) પણ ખાંસાહેબ, કંઈ કારણ તો કહેશો ને ?

સિપાઈ : વો સબ ઈસ મેં લિખા હય.

અખો : લ્યો શેઠ, વાંચો, તમે તો હોશિયાર છો.

લાલદાસ : (મહામહેનતે વાંચે છે.) દેસાઈ કી ખિડકી મેં રહનેવાલે સોની અક્ષયદાસ ને ટંકશાલ મેં સોનાચાંદી કે સિક્કે મેં દૂસરી ગલત ધાતુ મિલાયા હય વૈસા ઉસકે ઉપર આરોપ હય. ઈસ લિયે બાદશાહ સલામત કી સૂબેદારી કચેરી મેં અભી હાજર હોને કા ફરમાન હય.

અખો : મારા પર આરોપ? ખાંસાહેબ, કંઈક ભૂલ થાય છે.

સિપાઈ : વો સબ કચેરી મેં કહના. ચલો અબી, દેરી મત કરો.

લાલદાસ : ખાંસાહેબ ! અખેદાસ કદી એવું કરે એ મનાય જ નહિ.

સિપાઈ : વો હમ ના જાને. એ ફરમાન બરાબર ઉન્હે અભી આના હી પડેગા.

લાલદાસ : ભાઈ ! કંઈ બાદશાહના ફરમાનને ના પાડવાની હતી ? જઈ આવોની એટલે ખબર પડશે.

અખો : હાસ્તો, કંઈ છૂટકો છે ? જોયું ને ? ખબર નથી. પણ આપણે શી ચંતા ! જેના દિલમાં મેલ એને ડંખ. ચાલો ખાંસાહેબ, જરી અંગરખો-પાઘડી પહેરી લઉં.

(અખો અંદર જાય છે.)

લાલદાસ : ખાંસાહેબ ! આ શી ભાંજગડ છે ? અખેદાસ કદી એવું કરે નહિ. બચારો ભગવાનનો માણસ-નેક માણસ.

એક સિપાઈ : કયા માલૂમ ? કચેરી મેં કુછ ખટપટ ચાલતી હય. કિસીને કુછ ધોકા દે દિયા હોગા.

લાલદાસ : એમ જ હશે. આ તો એનો કંઈ દિવસ જ વાંકો. બાકી એના પર આવું આળ ?

એક સિપાઈ : ટંકશાલ કે અમલદાર પર સબ કી નજર રહતી હય.

(અખો અંદરથી આવે છે.)

અખો : ચલો ખાંસાહેબ ! તમે, ભાઈ, બેસજો, હું હમણાં જ પાછો આવીશ - ઘનું કરીને તો.

(સિપાઈઓ સાથે એ પણ જાય છે.)

લાલદાસ : શો કળજગ આવ્યો છે ? અખાભાઈ જેવા પર આળ ! આવો નિખાલસ માણસ, પ્રામાણિક માણસ, કોઈની સાથે ખટપટ નહિ. વાત નહિ. ખરેખર ! કળજુગના માયાવી બંધનમાં જગત ઘેરાતું જાય છે. એ તો જે થાય તે જોયા કરવાનું. પણ અખાભાઈને કંઈ આંચ નહિ આવે.

* * *

(જમના આવે છે.)

જમના : કેમ અખેભાઈ નથી ?

લાલદાસ : ના, કચેરીમાં ગયા છે.

જમના : કચેરીમાં ? ત્યાં કેમ ?

લાલદાસ : એમના પર સોના-ચાંદીમાં હલકી ધાતુ ભેળવવાનો આરોપ મુકાયો છે, તે બાદશાહના સિપાઈ આવીને લઈ ગયા.

જમના : હાય હાય ! અખેભાઈ પર એવો આરોપ ? શું કહો છો ?

લાલદાસ : ખરું કહું છું. કોઈ અદેખાનું કારસ્તાન લાગે છે.

જમના : ઓ પ્રભુ ! શું થશે હવે ?

લાલદાસ : સિપાઈઓ કહેતા હતા કે કોઈની કાનભંભેરણી છે એટલે છૂટીને જ આવશે. હવે તમે અહીં બેસો તો હું દરબારમાં જતો આવું. મને પણ ચિંતા થાય છે.

જમના : હા હા. હું અહીં બેઠી છું. તમે જલદી જાઓ. ને કંઈ ખબર પડે કે તરત મને કહી જજો. અખેભાઈને કંઈ થાય નહિ એ જોજો, હં !

(લાલદાસ જાય છે.)

જમના : અરેરે ! આ મારા જ પાપનું ફળ તો નહિ હોય ? મનેયે શી બુદ્ધિ સૂઝી ? એનો મારા પર કેટલો ભાવ ! કેટલું હેત ! મારા એની પાસે મૂકેલા ત્રણસો રૂપિયા એના પર મેં અવિશ્વાસ આણી આ કંઠીને બહાને એ લઈ લેવાનો મનસુબો કર્યો. એણે બિચારાએ કેટલી હોંશથી આ કંઠી કરી આપી ! કીધી તો કીધી. પણ એમાં ગાંઠના સો રૂપિયા ઉમેર્યા. એણે એટલું કર્યું ત્યારે મેં મૂર્ખાએ એમાં અણવિશ્વાસ આણી કંઠીની ચોકસીને ત્યાં કિંમત કરાવી. અરેરે ! મને એ શું સૂઝ્યું ? એનો મારે માટે કેટલો નિઃસ્વાર્થ ભાવ ! એનો મેં આવો બદલો વાળ્યો ? મારું જ પાપ એને નહિ નડ્યું હોય ? અપરાધ મારો ને ગુનેગાર એ. આ તો ચોર કોટવાળને દંડે એવું થયું. ઓ ભગવાન ! એ જાણશે ત્યારે એને કેટલું લાગશે ? મેં આ શું કીધું ?

* * *

(અખો આવે છે)

અખો : કંઈ ચિંતા ન કર, કંઈ નથી. જમનાબેન ! હું નિર્દોષ ઠર્યો છું.

જમના : (સફાળી) અખેભાઈ ! અખેભાઈ ! આવ્યા તમે ? આવ્યા તમે ?

અખો : હા, ઈશ્વરે લાજ રાખી લીધી છે. કોઈએ સૂબેદારને જૂઠું ભંભેર્યું હતું.

જમના : ચાલો, સારું થયું ! (અચકાતાં) સત્યનો અંતે જય જ થાય છે.

અખો : હા, પણ જગતનાં પાખંડોનો પણ પાર નથી હોતો. આવાં જૂઠાણાંથી શો ફાયદો થતો હશે ?

જમના : તમારા પેલા ઘરાક તમને મળ્યા ? એ તમને જોવા જ દરબારમાં ગયા છે.

અખો : હા, એ મને રસ્તે મળ્યા. હમણાં આવે છે પાછા. કેમ કંઠી લાવ્યાં છો ? લાવો સાફ કરી આપું.

જમના : ના, ના. હવે સાફ કર્યા વગર ચાલશે.

અખો : અરે, સાફ કર્યા વિના ચાલે ? ચળક જ નહિ આવે, લાવો.

જમના : લ્યો ને... ને અખાભાઈ ! (કંઠી આપતાં) આ કાપ છે તે પણ જરા સમો કરી આપો ને !

અખો : આ શેનો કાપ છે ?

જમના : અરે, એ તો અમસ્તો... ઉંદર-બુંદર... ના ના, જાણે કેમ એ કાપ પડ્યો, પણ બરાબર થશે ને ?

અખો : જમનાબેન ! શી વાત કરો છો ? આટલી વારમાં અને ઉંદરનો કાપ ? મને ખરું કહો.

જમના : એ જાણીને શું કામ છે ? તમે સમો નહિ કરી આપો ?

અખો : દસ વાર સમો કરી આપીશ. ક્યારે ના કહી છે ? પણ મારે એ કાપ વિશે જાણવું છે.

જમના : તો હું નથી કહેવાની ત્યારે.

અખો : બેન યાદ છે ? તમે મારાં ધર્મભગિની થાઓ. મારાથી આજે છુપાવો છોને ? મને જ નથી કહેવું ? આજે મારાથી આટલી જુદાઈ રાખવા માંડી એમ જ ને ?

જમના : ભાઈ ! ઓછું આજવાની જરાયે જરૂર નથી. એ કહેવામાં કંઈ લાભ નથી, એટલે નથી કહેતી.

અખો : લાભ કે ગેરલાભ ! જે હશે તે વેઠવા હું તૈયાર છું. મને તમારા ભાઈ તરીકે ઓળખાતાં હો, તો કહો.

જમના : ભાઈ ! સત્તર વાર ભાઈ ! જન્મોજન્મ મળજો મને તમારા જેવો ભાઈ ! (ઓવારણાં લે છે.) મને માફ કરો, અખેભાઈ ! પણ મેં મૂર્ખાઈએ ભૂલ કરી છે.

(રડે છે.)

અખો : હોય, ભૂલ તો કોણ નથી કરતું ? જે હોય તે જમનાબેન ! એવું તે શું છે ? મને જરૂર કહો.

જમના : ભાઈ ! શું કહ્યું ! મેં તારામાં અવિશ્વાસ આણ્યો અને આ કંઈ ચોક્કસી પાસે કિંમત કરાવવા લઈ ગઈ ! ત્યાં ચોક્કસીએ મૂકેલો આ કાપ છે. મને માફ કર. ભાઈ ! તારી નિઃસ્વાર્થ લાગણીનો આ બદલો ! અરેરે, મને એટલો પસ્તાવો થાય છે ! મને કોકે ભંભેરી. સત્યાનાશ જાય એ ભંભેરનારનું ! અખેભાઈ ! અખેભાઈ !

(રડે છે.)

અખો : (બે-ત્રણ ક્ષણ પછી) બેન, રડ નહિ. હમણાં આ તને બરાબર કરી આપું છું. અને બીજું પણ કંઈ જોઈતું - કરતું હોય તો આપું. કંઈ નહિ. એમાં તારો દોષ છે જ નહિ. આ જગતની માયા જ એવી છે. પાખંડથી ભરેલી આ દુનિયામાં આપણે પામરમાત્ર, ઘણીયે વાર એમ ભરમાઈએ છીએ. હશે. મારા મનમાં કંઈ જ નથી. આ ઘર તારું ગણીને વાપરજે. એ તો મારા પરની આળઘડી આવીને ચાલી ગઈ.

જમના : અખાભાઈ ! આવું ફરીથી નહિ કરું, હોં ! હું શું મોં બતાવી રહી છું તને ! તારા મનમાં કાંઈ નહિ રાખે ને ? હું જાઉં છું.

અખો : (વિચારમાં લીન) કંઈ આછું ના આણતી, જમના ! આવજે હં !

(જમના જાય છે)

માટીના માળખામાં આટલો બધો પ્રપંચ, એમ ? માનવમાત્રને માયાનાં બંધન છે, એમ ? મારી બેન જેવી આ બેન, જેને મેં બેન કરતાં પણ અધિક ગણી એને પણ મારામાં વિશ્વાસ નહિ ? પાંચ-પાંચ વર્ષ આટલી નિમકહલાલ સેવા બજાવી તોયે સૂબેદારના મનમાં મારે માટે અવિશ્વાસ આવ્યો ! હેં.... હો.... ! માનવજીવન કેટલું સડેલું છે ! માયાનાં આવરણ કેવાં લાલ-પીળાં દેખાડે છે !

જગતના આદિકાળથી જન્મેલી ઓ માયાનટી ! ખરેખર, તારાં અટપટાં આવરણોમાં સઘળાં ગુલામ છે. તારી ઈન્દ્રજાળ-વિદ્યા, તારા તરેહવાર વેષરંગ, તારી ચિત્રવિચિત્ર પ્રપંચલીલા, તારી કૂવા પરના ચક્કર જેવી ગતિ, તારું ચંચળ ચાતુર્ય, એ સર્વ વડે તું માનવજાતને મર્કટ માફક નચવી રહી છે ! સોનું ઘડવું ત્યારે આ આળ આવ્યાં ને ! - મારે નથી કરવો એ ધંધો, આ સાણસી, ચીપિયો, ભૂંગળી બધું લાવ નાખું કૂવામાં કે થાય નિરાંત.

(...ઘરાક આવે છે)

લાલદાસ : અખેભાઈ !

અખો : આવો શેઠ ! કેમ, કંઈ બહુ રોકાણ ?

લાલદાસ : નાકે એક ભજનમંડળી આવી હતી ત્યાં જરા સાંભળવા ઊભો રહ્યો.

અખો : ઠીક ઠીક. લ્યો, આ તમારાં કડાં, ક્યાંક બીજે કરાવી લેજો, લ્યો તોળી લો તમારું સોનું.

શેઠ ! સોનીનો ધંધો હવે નહિ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. બહુ રખ્યા. બહુ કમાયા, બહુ આપણું ગણ્યું. બધાં વલખાં છે... આ બધાં ફાંફાં છે.

(અખો આંટા મારતો જાય છે.)

લાલદાસ : પણ અખેદાસ ! આ શું કરો છો ? જરા બેસીને વાત તો કરો ! અકળવકળ કેમ ફરો છો ?

અખો : “આ મહા વલગણી માયા પાપણી, જેમ સેવીએ તેમ ડસે સાપણી:

રંગદંગ માયામાં ઘણાં, સૌ કોઈ સેવક છે માયા તણા.

સર્વ મંત્ર ઔષધ ઉપચાર, જાગ્યો હવે હું, ટપ્યો સંસાર.”

લ્યો આ - લાલદાસ શેઠ ! મારા તમે અસલ ઘરાક ને સ્નેહી સજ્જન છો. આટલું સુપરત કરું છું : આ ટીપ, ને આ ઘરેણાં. ટીપ ન ઊકલે તો પડખેથી બોલાવજો વિદ્યાધરને. એ ભણેલ છે. એણે આ લખેલ છે, સૌ સૌનું સોંપી દેજો. શેઠજી, મને તમારા ઉપર હજી વિશ્વાસ છે.

લાલદાસ : પણ આનો કંઈ અરથ ? અખેદાસ, ગાંડા થઈ ગયા છો કે શું ?

અખો : અને શેઠજી ! આ ઘર, માલમિલકત જે કાંઈ આમાંથી નીકળે તેની વ્યવસ્થા તમારે શિરે, ગમે તો બધું જમનાબેનને આપજો.

લાલદાસ : અખેદાસ ! અખેદાસ !

અખો : હવે અખેદાસ ઈશ્વરરૂપી જહાજે ચડ્યો.

(અખો અંદર જાય છે.)

(દૂરથી એક ભજનમંડળી ગાતી-ગાતી આવતી સંભળાય છે.)

‘વૈષ્ણવજન.....’ ની ધૂન સંભળાવા માંડે છે)

અખો : (બહાર આવી) શેઠ ! અહીંથી ઊઠ્યા છો તો ઈશ્વરના સોગન. તમે જમનાબેનને પણ હમણાં કશું કહેશો નહિ.

(ભજનમંડળીનો અવાજ સ્પષ્ટ રીતે આવે છે, તે બંને સાંભળી રહે છે.)

અખો : (મોટેથી) લાલદાસ શેઠ ! જય જય !

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ .....

(સહુ અવાજ ભેળો ગાતો-ગાતો અખો ચાલ્યો જાય છે.)

(‘અખો, વરવહુ અને બીજાં નાટકો’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

ટંકશાળ ચલણી સિક્કા પાડવાનું કારખાનું આપીકી પોતાની તોલો ૧૦ ગ્રામથી સહેજ વધુ ફરમાન હુકમ ખરીતો સરકારી કાગળિયાંનો થેલો, (અહીં) સરકારી કાગળવાળું પરબીડિયું ધોકા ધોખો, દગો વાલમાંથી રતી એક ચણોઠી જેટલું વજન તે રતી, ત્રણ ચણોઠી જેટલું વજન તે વાલ, (અહીં) થોડામાંથી પણ થોડું એ અર્થમાં સૂબેદાર સિપાઈઓની નાની ટુકડીનો અમલદાર ઈન્દ્રજાળ વિદ્યા છેતરપિંડી કરનારી જાદુવિદ્યા કરસણી...ઉગાડે ખેડૂત મોલ પકવે સોનામખી સોનામુખી, એક વનસ્પતિ ઈશ્વર...ચડ્યો સંસારરૂપી સાગર તરવા માટે ઈશ્વરરૂપી વહાણ પર ચડવું, એટલે કે ઈશ્વરભક્તિ વહાણ પર ચડવું, એટલે કે ઈશ્વરભક્તિ સ્વીકારવી તે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

(1) અખાએ જમનાને શા માટે કંઠી ઘડી આપી ?

(2) ટંકશાળના કામ અંગે અખા પર કયું આળ આવ્યું ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો.

(1) જમનાને અખા પર શો અવિશ્વાસ આવ્યો ?

(2) બાદશાહના ફરમાનથી કચેરીમાં જતી વખતે અખો શા માટે નિર્ભય છે ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

(1) અખો શા માટે સંસારત્યાગ કરે છે ? એની મનઃસ્થિતિ જણાવો.

(2) અખો અને જમનાનું ચરિત્ર ચિત્રણ કરો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. અખાના જીવન વિષે માહિતી એકત્ર કરીને અંક તૈયાર કરવો.
2. ચં.ચી.મહેતાનું ‘નર્મદ’ પ્રહસન મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘અખાનો સંસારત્યાગ’ ચરિત્ર-નાટક’ છે. દરેક પાત્રની પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, રસ-રુચિ તેમજ બોલચાલની નિરાળી લઢણોને નાટ્યલેખકે કેટલી આબાદ રીતે ભાષા-અભિવ્યક્તિ કરી છે. તેની નોંધ કરો.

દા.ત. સિપાઈના સંવાદની ભાષા વાંચો.

“એક સિપાઈ : ટંકશાળ કે અમલદાર રહીઆદાસ સોની કુટુંબ કા અખેદાસ કો બાદશાહ સલામત કા ફરમાન હય.’

સિપાઈના સંવાદની, તેની બોલચાલની ભાષા, લઢણ અને એની સાથે સિપાઈના હાવભાવની કલ્પના પણ વાચક કરી શકે.

જ્યારે આ નાટક ભજવાય ત્યારે સિપાઈનો આંગિક અભિનય પણ ભાવ કે ભાષાની સબળ અભિવ્યક્તિ બને છે.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. જ્ઞાની કવિ અખાની વિકાસયાત્રાની ચર્ચા વર્ગમાં સવિસ્તર કરો.
2. અખાના છપ્પાના સંદર્ભમાં ‘અખાના સંસાર ત્યાગ’ની મૂલવણી કરો-ચર્ચા કરો.

વિરામચિહ્નો અને સંયોજકો

1. વિરામ ચિહ્નો :

વિરામચિહ્નો વિશે તમે અગાઉનાં ધોરણોમાં ભણી ગયાં છો. વિરામચિહ્નો એ માત્ર અટકવા માટેની નિશાનીઓ જ નથી, પણ વાચનમાં આરોહ-અવરોહ, કાકુ, લય વગેરે વિરામચિહ્નો દ્વારા લાવી શકાય છે. વિરામચિહ્નોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, પણ સૌથી વધારે વપરાતાં ચિહ્નો પૂર્ણવિરામ, અલ્પવિરામ, પ્રશ્નચિહ્ન, ઉદ્ગારચિહ્ન, અવતરણચિહ્ન, ગુરુવિરામ, અર્ધવિરામ, લઘુરેખા વગેરે છે.

આ વિરામચિહ્નો વિશે તમે જાણો છો. જ્યારે વાક્યમાં આવે છે ત્યારે તેને સમજપૂર્વક, યોગ્ય રીતે વાચનમાં વાણી શકો છો, પણ જ્યારે મૌલિક લેખન કરો છો ત્યારે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકો એ મહત્વનું છે. ઘણી વખત આ ચિહ્નોના અયોગ્ય વપરાશને કારણે વાક્યનો ઈરાદો બદલાઈ જાય તેવું પણ બને છે. વિરામચિહ્નોનો બરાબર સમજપૂર્વક ઉપયોગ થાય તે મહત્વની બાબત છે.

યાત્રાળુઓ નદી આગળ છે. (યાત્રાળુઓ ક્યાં છે ? નો જવાબ છે.)

યાત્રાળુઓ, નદી આગળ છે. (યાત્રાળુઓને સંબોધન કર્યું છે.)

યાત્રાળુઓ નદી આગળ છે ! (નવાઈ વ્યક્ત થઈ છે.)

યાત્રાળુઓ નદી આગળ છે ? (પૃચ્છા કરવામાં આવી છે.)

યાત્રાળુઓ, નદી આગળ છે ! (સંબોધન કરીને તેના આગળ નવાઈ વ્યક્ત થઈ છે.)

યાત્રાળુઓ, નદી આગળ છે ? (યાત્રાળુઓને પ્રશ્ન કર્યો છે.)

- આ બધાં જ વાક્યોમાં એક સરખા જ શબ્દો છે. માત્ર વિરામચિહ્નો જુદાં જુદાં છે. તમે આ ચિહ્નો સમજીને વાચન કરશો એટલે વાક્યનો ઈરાદો આપોઆપ સમજી શકાશે.

ઘણી વખત યોગ્ય જગ્યાએ વિરામચિહ્ન નહીં મૂકવાથી વાક્યનો ઈરાદો સંપૂર્ણ બદલાઈ જાય છે. જુઓ,
અહીં ગંદકી કરવી, નહીં કરનારને દંડ થશે.

- આ વાક્યમાં અલ્પવિરામ યોગ્ય સ્થાને નહીં મુકાવાને કારણે કહેવાનો અર્થ તદ્દન ઊલટો થઈ ગયો છે. વાસ્તવમાં,
અહીં ગંદકી કરવી નહીં, કરનારને દંડ થશે.

- હવે અલ્પવિરામ યોગ્ય જગ્યાએ આવવાથી વાક્ય સાચું બન્યું.

એ જ પ્રમાણે લખાણમાં ઘણી વખત બે શબ્દો વચ્ચે લઘુરેખા મૂકેલી હોય છે. તેનાથી એ બે શબ્દો વચ્ચેની સમાનતા કે એમના વચ્ચેનો વિરોધાભાસ સૂચવાય છે.

ચડતી-પડતી તો કોના જીવનમાં નથી આવતી ?

સુખ-દુઃખ એ એક સિક્કાની બે બાજુ જેવાં છે.

તેને ઉતાવળ હતી, માંડ ચાર-પાંચ મિનિટ તેણે વાત કરી.

આવું-તેવું ખાવાની ડોક્ટરે તેને મનાઈ ફરમાવી છે.

બસ સ્ટેન્ડમાં અવર-જવર કરતી બસો ઊડતાં પંખી જેવી હોય છે.

તેને જમણા હાથે - પડી જવાને કારણે - વાગ્યું હતું.

આ વાક્યોમાં, તમારા ચિત્તમાં આવ્યું હશે કે, ચડતી-પડતી, સુખ-દુઃખ, અવર-જવર વગેરે વિરોધી શબ્દ જોડકાં છે. જ્યારે ચાર-પાંચ અને આવું-તેવું એ તદ્દન નજીકનો અર્થ ધરાવતાં શબ્દ જોડકાં છે. તો જમણા હાથે વાગ્યું હતું એટલું ટૂંકમાં કહેવાને બદલે ‘પડી જવાને કારણે’ એ વિવરણ ઉમેરવા માટે બંને બાજુ લઘુરેખા મૂકી છે. આ પ્રમાણે લઘુરેખાનો ઉપયોગ થાય છે.

દરેક વિરામચિહ્ન મૌલિક લખાણમાં તમે સાચી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકો એટલા માટે વાંચતી વખતે જ ‘આ વિરામચિહ્ન અહીં શા માટે ?’ તેવો વિચાર કરતાં કરતાં વાંચો એ જરૂરી છે. આ પ્રકારે વાચન કરવાથી તમે વિરામચિહ્નોના કાર્ય અને ઉપયોજનને ખૂબ જ સારી રીતે સમજી શકશો.

સ્વાધ્યાય

1. ‘આજે બુધવાર છે.’ આ વાક્યને અંતે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન, ઉદ્ગારચિહ્ન અને પૂર્ણવિરામ મૂકીને ફરી લખો. આ વિરામચિહ્નોને કારણે જે-તે વાક્યમાં કયો ભાવ સૂચવાય છે તે સમજાવો.
2. પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિઓમાંથી અલગ-અલગ વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ થયો હોય તેવાં દસ વાક્યો શોધીને લખો અને વિરામચિહ્નોના ઉપયોગને સમજો.

2. સંયોજક

બે શબ્દો, બે વાક્યખંડો કે બે વાક્યોને જોડનાર પદ (અવ્યય)ને સંયોજક કહેવાય છે.

ભરત **અને** લક્ષ્મણ

કપાસ **અથવા** બાજરી

ગુરુ **તથા** શિષ્ય

અહીં ‘અને’, ‘અથવા’, ‘તથા’ થી બે શબ્દોને જોડ્યા છે.

ભરતની ભક્તિ **અને** લક્ષ્મણની નિષ્ઠા

કપાસની વાવણી **અથવા** બાજરીની લણણી

ગુરુનો પ્રેમ **તથા** શિષ્યને આદર

અહીં બે વાક્યખંડોને સંયોજકોથી જોડવામાં આવ્યા છે.

- ખેડૂત હોય **તો** સારી ખેતી કરે.

- તારા ઉપર એવું તે ક્યું દુઃખ આવી પડ્યું કે તું આટલો ઉદાસીન રહે છે ?

- સોક્રેટીસે અદાલતમાં પોતાને વિશે જે બયાન આપ્યું હતું તે જગતના સાહિત્યમાં અમર થયું છે.

- થોડી વાર પછી સોક્રેટીસ જાગ્યો **એટલે** કીટોએ બધી વાત એને સમજાવી.

- મને ઈંદોર જવાનો હુકમ હાથમાં પકડાવ્યો **ત્યારે** મહિનાની લગભગ આખરી તારીખો હતી.

- આ વાક્યોમાં ગાઢાં કરેલાં પદો એ સંયોજકો છે. તેના વડે બે વાક્યોને જોડવાનું કામ થયું છે. એમાં સંયોજકની આગળનું કે પાછળનું વાક્ય પૂરો અર્થ આપી શકતું નથી. એક વાક્ય બીજા વાક્ય ઉપર આધાર રાખીને રચાયું છે.

‘અને’, ‘એટલે’, ‘તથા’, ‘તેથી’, ‘માટે’, ‘જો... તો...’, ‘જ્યારે... ત્યારે...’, ‘જે... તે...’, ‘કે’, ‘પછી’, ‘પણ’, ‘ને’ વગેરે સંયોજકો છે.

સંયોજકોથી બે શબ્દો, વાક્યખંડો કે વાક્યો વચ્ચે રહેલા સંબંધનો ખ્યાલ આવે છે. જેથી અર્થગ્રહણ થવામાં ખૂબ જ સરળતા રહે છે.

સ્વાધ્યાય

તમારા પાઠ્યપુસ્તકની ગદ્યકૃતિઓમાંથી સંયોજકનો ઉપયોગ થયો હોય તેવાં દસ વાક્યો શોધીને લખો અને સંયોજક પદને અધોરેખિત કરો.

કવિ, વાર્તાકાર, વિવેચક ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહારે ‘સુન્દરમ્’ ઉપનામ ધારણ કરીને સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. ભરૂચ જિલ્લાનું મિયાંમાતર એમનું વતન. પ્રારંભે અભ્યાસ અને વ્યવસાય અર્થે અમદાવાદમાં રહેલા. 1945થી અવસાન સુધી યોગસાધના માટે પોંડીચેરીના અરવિંદાશ્રમમાં રહેલા, ગાંધીયુગના પ્રમુખ કવિ ટૂંકીવાર્તા ક્ષેત્રે પણ એમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. વિવેચન, નાટક, પ્રવાસ, નિબંધ અને અનુવાદક્ષેત્રે પણ એમણે કાર્ય કર્યું છે. ‘કાવ્યમંગલા’, ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’ અને ‘ગરીબોનાં ગીતો, ‘વસુધા’, ‘રંગરંગ વાદળિયાં’ ‘યાત્રા’, ‘વરદા’, ‘મુદિતા’, ‘ઉત્કંઠા’, એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘હીરાકણી અને બીજી વાતો !’, ‘ખોલકી અને નાગરિકા’, ‘પ્યાસી’, ‘ઉન્નયન’, ‘તારિણી’ એમના જાણીતા વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘અર્વાચીન કવિતા’ તથા ‘અવલોકના’ વિવેચનસંગ્રહો છે. ‘દક્ષિણાયન’ નામનો પ્રવાસગ્રંથ ઉલ્લેખનીય છે. પ્રકૃતિ અને પરમતત્ત્વની આરાધના એમની કવિતામાં કેન્દ્રસ્થાને છે. તેમને જે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, મહીડા પારિતોષિક, નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો આદિ વિવિધ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયા છે.

આ રચનામાં પ્રભુદર્શનની તીવ્ર ઝંખના સેવતા ભક્ત હૃદયની ઉત્સુક્તા અતિ લાઘવ સાથે રજૂ થઈ છે. ભક્ત હૃદય ભૂખી શબરી જેવું છે. શબરી રામદર્શનની ભૂખી હતી. બોર અર્પણ કરીને એણે દર્શનની ક્ષુધા સંતોષી ભોગને ત્યાગી યોગને પામી. આ સંસારસાગરને ઘાટે અહંના દોરડાથી આ ક્ષુદ્ર અસ્તિત્વની નૌકા બંધાયેલી છે. કવિને ઘાટથી સંતોષ નથી, એમને કિનારાથી છૂટી સાગરના સેરે હિલોળવું છે, પરમતત્ત્વને પામવું છે. એટલે જ કવિ મનના માલિક એવા બંસીધરને કિનારે લાંગરેલી હોડીને સાગરના સેરે ઉતારી જવા વિનવે છે.

મારી બંસીમાં બોલ બે વાગાડી તું જા,

મારી વીણાની વાણી જગાડી તું જા.

ઝંઝાનાં ઝંઝરને પહેરી પધાર પિયા.

કામનાં કમાડ મારાં ઢંઢોળી જા.

પોઢેલી પાંપણના પડદા ઉપાડી જરા

સોનેરી સોણલું બતાડી તું જા. મારી.

સૂની સરિતાને તીર પહેરી પીતાંબરી,

દિલનો દૂલો રમાડી તું જા,

ભૂખી શબરીનાં બોર બેએક આરોગી,

જનમભૂખીને જમાડી તું જા, મારી.

ઘાટે બંધાણી મારી હોડી વછોડી જા,

સાગરની સેરે ઉતારી તું જા,

મનના માલિક તારી મોજના હલેસે,

ફાવે ત્યાં એને હંકારી તું જા, મારી.

શબ્દસમજૂતી

ઝંઝા પવન સાથે પડતો વરસાદ પિયા પતિ (અહીં) ઈશ્વર પીતાંબરી પીળું અબોટિયું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) કવિ કોની વાણી જગાડવાની વાત કરે છે ?
- (2) કવિ ઈશ્વરને કેવી રીતે પધારવાનું કહે છે ?
- (3) સોનેરી સપનું ક્યારે જોઈ શકાય ?
- (4) ‘સૂની સરિતા’ એટલે શું ?
- (5) મનના માલિકને કવિ શું કહે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) શબરીના ઉદાહરણ દ્વારા કવિ શું સમજાવે છે ?
- (2) ‘હોડી’ અને ‘સંસાર’નાં પ્રતીકો સ્પષ્ટ કરો.

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) ‘હંકારી જા’ કાવ્યનો કેન્દ્રવર્તીભાવ સ્પષ્ટ કરો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. પ્રભુભક્તિનાં અન્ય કાવ્યો મેળવી વાંચો.
2. પ્રાર્થનાગીતોનું સંકલન કરી દરરોજ પ્રાર્થનાસભામાં એક-એક પ્રાર્થના ગાવ.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

આ પ્રાર્થનાગીતમાં ભક્ત ભગવાનને જુદા જુદા ક્રિયારૂપોનો સહારો લઈને પોતાની સ્થિતિને ગતિમાં ફેરવવાની યાચના કરે છે. આ ક્રિયારૂપો નોંધો.

‘વગાડવું’, ‘જગાડવું’, ‘પધારવું’, ‘ઢંઢોળવું’, ‘ઉપાડવું’, ‘બતાવવું’, ‘આરોગવું’, ‘વછોડવું’, ‘ઉતારવું’, ‘હંકારવું’.

હવે તમે આ બધાં ગતિસ્વરૂપ ક્રિયારૂપોની સામે સ્થિતિરૂપ પરિસ્થિતિને મૂકો. દા.ત. બંધ, જગાડવું, સૂતું.

આમ, દરેક પંક્તિમાં રહેલ વર્ણાનુપ્રાસ નોંધો. ‘પહેરી પીતાંબરી’ અને ‘હોડી વછોડી’નો નાદવૈભવ કાવ્યને રવાનુકારી બનાવવામાં મદદરૂપ બને છે. તેનો ખ્યાલ મેળવો.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

1. આ કાવ્યનું વર્ગખંડમાં સમૂહગાન કરાવો.
2. સુન્દરમ્નાં અન્ય કાવ્યો વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવો.

સાહિત્ય, સૌંદર્ય, ઇતિહાસ તેમજ રાજનીતિનાં ચાહક ને અભ્યાસી એવાં શ્રી મૃદુલાબહેન પ્રવીણચંદ્ર મહેતાનો જન્મ પૂર્વ આફ્રિકામાં થયો હતો. તેમના પિતા શિક્ષક હતા. શિક્ષણ અંગ્રેજી માધ્યમમાં મેળવ્યું. સિનિયર કેમ્બ્રિજ સુધી નૈરોબીમાં અભ્યાસ કર્યો. 1955માં ભારત આવ્યાં. ગાંધીવિચારને સમર્પિત જીવન. રવિશંકર મહારાજ અને પંડિત સુખલાલજીના સંપર્કમાં રહ્યાં. લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યું. ગ્રામભારતી મણારમાં લોકશાળાના આચાર્ય પતિ પ્રવીણભાઈ મહેતા સાથે 24 વર્ષ સુધી અધ્યાપક અને ગૃહમાતા તરીકે કામ કર્યું. દર્શકના સહવાસે એમની તેજસ્વી બુદ્ધિમત્તાને જ્ઞાન અને સૌંદર્યદૃષ્ટિનો પુટ ચડાવ્યો.

મૃદુલાબહેને પંડિત સુખલાલજી તથા રવિશંકર મહારાજના ચરિત્રલેખો ‘બે પુણ્યશ્લોક પુરુષો’ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યા. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન કાર્વરની જીવનકથા ‘દેવદૂત’ નામે, ફેરફિલ્ડ ઓસ્બોનના ગ્રંથ ‘અવર પ્લેડર્સ પ્લેનેટ’નો ‘આપણી લૂંટાતી ધરતી’ નામે અનુવાદ આપ્યા. ‘બર્ટ્રાંડ રસેલના વાર્તાલાપો, ડી.એસ. શર્માના પુસ્તકનો ‘હિન્દુધર્મની વિકાસયાત્રા’ના નામે અનુવાદ પણ એમનાં નોંધપાત્ર પ્રકાશનો છે. અનુવાદમાં મૂળ વિચારને, ગુજરાતીમાં પ્રવાહી, સરળ અને પ્રાસાદિક ગદ્યમાં ઉતાર્યા છે. ‘ચેતોવિસ્તારની યાત્રા’ અને ‘પત્રતીર્થ’ પુસ્તકોમાં તેમની ચેતના કેટલી વિશાળ હતી તે દર્શાવે છે. જિંદગી ટૂંકી પણ પુરુષાર્થ પૂરો એટલે ઊજળો હિસાબ તેમણે આપ્યો.

પ્રસ્તુત પ્રવાસ નિબંધમાં વેનિસના ભૌગોલિક સ્થાન - વિસ્તારનું રોચક વર્ણન તાજગી પ્રેરે તેવું છે. ત્યાંનાં સાઈકલ-સ્કૂટર-મોટર જેવાં સ્થળ વાહનોને સ્થાને સ્ટીમલોંચ, મોટરબોટને સવિશેષ તો કલામય ગંડોલા - નાની જળહોડી જેવાં જળવાહનોની જ બોલબાલા લેખિકાને સ્પર્શી ગઈ છે. ગંડોલા - ગ્રાન્ડ કેનાલ - રીઆલ્ડોબ્રિજનું અદ્ભુત - આહ્લાદક, રમણીય - સ્ફૂર્તિદાયક વર્ણન કોઈ પણ વાચક માટે મનહર - મનભર બની રહે છે. જે ઈટાલીના પ્રાણસમી, અપાર - સભર સ્થાપત્યથી મઢેલી આ જળનગરી વેનિસ કેવળ સ્થપતિ રસિક રસ્કિનની જ નહીં, કિન્તુ પાઠકની પણ પ્રિયતમા બની રહે છે. પરમ યાત્રાપ્રેમી રસિકા - શિક્ષિકા - લેખિકાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અત્યંત ભાવસમૃદ્ધ અને અનુભવસમૃદ્ધ બન્યું છે. જે આ પ્રવાસ નિબંધની આગવી - વિશિષ્ટ મુદ્રા ઉપસાવે છે. અંગ્રેજી ભાષા - સાહિત્યની અપાર પ્રીતિએ લેખિકાનો યુરોપીય સ્થાપત્ય અને કલા-સાહિત્યના અભ્યાસથી રસાયેલો જીવનરસ સર્વત્ર પમરાટ ફેલાવે છે, જેની સાહેદી ‘ઓથેલો’ના વીરનાયક - અમરપ્રેમીના ચોટડૂક નિરૂપણમાંથી પામી શકાય છે. પરભાષાના પ્રભાવમાં આવીને સ્વભાષાની ઘોર ખોદનારા, એવા આપણા સૌ સાથે લેખિકાની અંગ્રેજીભાષીના તાતાતીર જેવા આકરા - અનુભૂત વેશને મૂલ્યની સાથે-સાથે સમગ્ર યુરોપીય પ્રજા-માનસની સ્વભાષાપ્રીતિની અચૂક નોંધ લેવી ઘટે તેમ છે.

ઈટાલીનું અને કદાચ જગતનું અનુપમ લાવણ્યભર્યું શહેર તે વેનિસ. જગતમાં આવી જળનગરી ભાગ્યે જ હશે. વેનિસના નામ સાથે કવિવર શેક્સપિયરનું ‘મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ’ તાદૃશ્ય થાય. શાયલોક, એન્ટોનિયો, બસાનિયોની રંગભૂમિના દર્શનની આતુરતા મનમાં જાગે. પાદુઆ પણ રસ્તામાં આવે અને પોર્શિયાના નમણા તેજસ્વી ચહેરાની યાદ આપતું જાય.

“The quality of mercy is not strained,

It droppeth as the gentle rain from heaven

Upon the place beneath : It is twice bless'd

It blesses him that gives and him that takes.”

મહાકવિ શેક્સપિયરની પોર્શિયાને મુખે બોલાયેલી આ અમર પંક્તિના પડઘા જાણે આપણા કાનને ભરી દે.

ટ્રેઈન આપણને સામે કાંઠે ઉતારે. ગ્રાંડ કેનાલમાં બીટ દ્વારા જ વેનિસ પર પગ મૂકી શકાય. મૂળ ભૂમિથી દૂર એડ્રિયાટિક સમુદ્રના 114 ટાપુઓ પર વસેલી આ નગરી અત્યંત મોહક છે. નાના નાના ટાપુઓ છે તેથી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા જળમાર્ગો જ છે. સાઈકલ, સ્કૂટર, મોટર કશું જ વેનિસની ભૂમિને સ્પર્શ નહીં તેવો આશીર્વાદ છે. વાહનમાં ગંડોલા એક માત્ર. ગંડોલા એટલે સાંકડી પણ સુંદર ઘાટની કલામય હોડીઓ. જોકે, શ્રીનગરમાં દાલ સરોવરમાં ફરતી હોડીઓ વધારે સગવડવાળી અને કલામય હોય છે. ગ્રાંડ કેનાલમાં સ્ટીમલોંચ, મોટરબોટ ચાલે પણ અંદરના જળમાર્ગમાં તો માત્ર ગંડોલા જ જઈ-આવી શકે. તે ઠેર ઠેર મળે અને

મોજીલા નાવિકો ગાતા હસાવતા મુસાફરી કરાવે. ઈટાલિયન મુસાફરો પણ સંગીતના શોખીન. ગાનારા નીકળે તેમ સરસ વાદ્યો વગાડનારા પણ નીકળે. નૈનીતાલમાં અમે સરોવરની સફરમાં એક બંગાળી કુટુંબને આ રીતે ગાતું-ગજાવતું સાંભળ્યું હતું. અહીં અનેક ગંડોલામાં તે સંભળાય.

ગંડોલાની મુસાફરી માટે સહેલાણીઓ પુષ્કળ દામ ખર્ચે. રાત્રે આ ગંડોલાના નાવિકો અંતરને ઓગાળી દેતું મધુર સંગીત રેલાવે. જાણે વૃંદાવનમાં વાગતી વેણુનો નાદ. આજેય ચાંદની રાતે ટેકરી પર કે કોઈ વૃક્ષની ઘટામાંથી આવતા વાંસળીના સૂરો આપણા હૈયાને થનગનાવે છે તેમ આ ગંડોલામાંથી આવતા સંગીતના સૂરો મદમસ્ત વેનિસ નગરીને ઘેરી વળે.

રાત્રે વિવિધ રંગોની લાઈટોના પ્રકાશનું પ્રતિબિંબ ગ્રાંડ કેનાલને મુગ્ધ શીતળ શોભાથી ભરી દે. વેનિસને કેડે શોભતી ઘુઘરિયાળા કંદોરા સમી આ કેનાલ, રાત્રે આંખને આંજી દેતા રંગબેરંગી માણેકના સાતસરા હાર સમી દીપી ઊઠે. તેની આ શોભા સાથે રેલાતા નિજાનંદમસ્ત સંગીતના સૂરો, ઈંદ્રલોકની યાદ અપાવે. પ્રભાતનાં સુવર્ણકિરણો પણ વેનિસને અપૂર્વ શોભા આપે. ઘડીભર વેનિસ સુવર્ણનગરી સમી ઝળહળી ઊઠે. ફરતા સમુદ્ર પર રેલાતો સૂર્યનો લખલખાટ, નાનાંમોટાં મોજાંઓ પરથી સરકતી હોડીઓ અને હવાની ગુલાબી તાજગી આપણાં અંતરમનને અદ્ભુત આનંદથી ડોલાવી દે, ગાઢ વૃક્ષો પર સૂર્યપ્રકાશની રોશની લીલાં પર્ણો પર વરસેલી સુવર્ણરજ સમી લાગે. દૂર દૂર આવેલા બેટો પર સહેલાણીઓનો પ્રવાહ વહેતો હોય. અમે એક બેટ પર ગયેલાં. ઊગતા સૂર્યપ્રકાશમાં સમુદ્ર પરની સફર એવી આહ્લાદક અને સ્ફૂર્તિદાયક હતી કે માર્કોપોલોનું સ્મરણ થયા વગર ન રહે. વેનિસના આ સમુદ્રમાં જ જાણે જગત-પ્રવાસનું આહ્વાન સતત સંભળાય છે.

સ્થળ અને જળમાર્ગોની જેટલી રોચકતા છે તેટલી જ રોચકતા વેનિસના સ્થાપત્યની છે. આખું વેનિસ સ્થાપત્યકલાના અત્યંત સુંદર અને અદ્ભુત નમૂનાથી ભરપૂર છે. એક જુઓ અને એક ભૂલો, એટલે જ રસ્કિન જેવા સ્થાપત્યકલાના ચાહક નિષ્ણાતે ત્યાં વર્ષો ગાળી વેનિસની આ કળા પર અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો છે. આપણે રસ્કિનને ‘Unto this Last’ થી વધારે ઓળખીએ છીએ. યુરોપ એને સ્થાપત્ય-કલાના સ્વામી તરીકે વિશેષ ઓળખે છે. જગતને ભૂલી ગયો હોય તેમ રસ્કિને વર્ષો વેનિસની સ્થાપત્યકલા પાછળ ગાળેલાં તેથી વેનિસ તેની પ્રિયતમા છે તેમ મજાક થતી. પણ રસ્કિન જ નહીં, અનેક સાહિત્યસ્વામીઓ વેનિસના ચાહક હતા અને અનેક સાહિત્યકૃતિઓ વેનિસમાં લખાઈ છે તેમ યુરોપ કહે છે.

ઈટાલિયન ભાષામાં ચોકને ‘પીઆત્ઝા’ કહે છે. વેનિસનો સુપ્રસિદ્ધ ચોક સાન માર્કો પીઆત્ઝા તરીકે ઓળખાય છે. અંગ્રેજીમાં સાન માર્કો સ્કવેર કહે છે. ગ્રાંડ કેનાલના બાંધેલા ઓવારાથી થોડા અંદરના ભાગમાં આ સુંદર પીઆત્ઝા છે. આખો ચોક મોટી સફેદ લાદીથી જડેલો છે. ફરતાં સરસ બાંધણીનાં મકાનો, જ્યાં દુકાનો-રેસ્ટોરાં બહાર રંગબેરંગી ખુરશી-ટેબલની જમાવટ, સંગીતની મહેફિલ જામી હોય અને લોકો ચા, કોફી, નાસ્તો, આઈસક્રીમની લિજ્જત માણતા હોય. જોકે ચા અહીં સારી ન મળે. ચા ઈંગ્લાંડની, કોફી યુરોપની અને આઈસક્રીમ ઈટલી અને સ્વિટ્ઝરલેંડના. તેમાંય ઈટલીના આઈસક્રીમની તોલે કોઈ ન આવે. સ્વિટ્ઝરલેંડ મશહૂર ચોકલેટ માટે.

ચોકમાં વચ્ચે એક ઊંચો સ્તંભ છે. એની આસપાસ પુષ્કળ કબૂતરો આવે. બાળકોનું મોટું આકર્ષણ આ. ચણ નાખે, કબૂતરો નિર્ભયપણે આવે, ચણે. હાથમાંથી પણ ચણે. ખભે બેસે. યુરોપમાં પંખીઓ બહુ ઓછાં જોવા મળે. મારી ભાભી કહે, “આખો દહાડો ‘વેંગ વેંગ’ કરીને પંખીઓનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખ્યો છે.” માંસાહારી પ્રજા અને બંદૂક સુલભ એટલે પક્ષીહીન પ્રદેશમાં આ કબૂતરોની વિપુલતા સૌને મનોહર લાગે.

સામે જ છે સાન માર્કોનું ભવ્ય દેવળ - આગલો ભાગ સુંદર શિલ્પ અને કોતરણીથી સજાવેલો છે. હમણાં દોડશે તેવા સજીવ લાગતા ચાર ઘોડાઓ સૌને સત્કારતા ઊભા છે. મધ્યમાં ચાર અર્ધગોળાકારમાં સરસ મોઝેઈક ચિત્રો છે જે સૂર્યપ્રકાશમાં તેના સોનેરી રંગને લીધે દેદીપ્યમાન લાગે છે. અંદર તો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જઈએ છીએ. આખી ઉપલી છતથી અડધી દીવાલ સોનેરી મોઝેઈકથી જડી છે અને વચ્ચે વચ્ચે પુષ્કળ ભાવવાહી ચિત્રો મોઝેઈકમાં જ ઉપસાવેલાં છે. અદ્ભુત કલામંડિત આ છત કલાકો સુધી જોઈએ તો પણ જોવાઈ ન રહે તેટલી વિશાળ અને આકર્ષક છે. સરસ મીનાકારી ઘરેણાં સમી આ છત શોભે છે.

સાન માર્કોની બાજુમાં એક મકાન ઉપર મોટો તોતિંગ ઘંટ છે. પડખે બે માનવ આકૃતિ છે જેને મૂર કહે છે. આ બંને મૂર દરેક કલાકે ઘંટારવ કરે છે. બરાબર સાતને ટકોરે અમે તેમને સાત ટકોરા હથોડા વડે પાડતા જોયા.

બહાર નીકળ્યાં કે એક ભારતીય કુટુંબ દેખાયું. રાજી થઈ ગયાં. તેમણે પણ રાજી થઈને હાથ મિલાવ્યા. કેરલનાં હતાં. ગંડોલામાં દૂરથી એક ગુજરાતી કુટુંબે હાથ હલાવ્યા, ‘કેમ છો ? ફરવા આવ્યા ? ભારતથી ? તમે ?’ ઘણે વખતે માતૃભાષાના આ શબ્દોની આપલે સાંભળી કેવો હર્ષ થયો તે શું કહેવું ? પિયરનું કૂતરું મળે તોય રાજી થઈ જાય, તે કહેવત સાંભરી ગઈ.

સાન માર્કો નજીક જ છે ડોજસ પેલેસ. સ્થાપત્યકલાનો અત્યંત કમનીય મોહક નમૂનો. ઉપરની કાંગરી, બે માળ વચ્ચેની કમાનો અને આખી દીવાલ પરની કોતરણી એટલી બધી નાજુક અને કલામય છે. બારીક કારીગરીની લેસ સાથે તેને સરખાવાય છે. આ મહેલમાં મધ્યયુગનાં પુષ્કળ સરસ ચિત્રો છે. 40 x 25 કે 28ની સોનેરી કલાત્મક ફેઈમમાં મહેલાં ચિત્રો, છતમાં હોવા તે નવી વાત લાગે, પણ યુરોપમાં બધાં જ સંગ્રહાલયોમાં આ જોવા મળે. ચિત્રોના રંગો જાણે હમણાં જ રંગાયા હોય તેવા સરસ ચમકતા. ટીશોં, ટીન્ટોરેટો અને વેરોનીઝી પ્રખ્યાત ચિત્રકારો ગણાય છે. મધ્યયુગીન ચિત્રોમાં ચાલીસ ટકા ઈસુ અને બાઈબલની સુવાર્તાનાં, પણ સાથે જ બીજા ચાલીસ ટકા યુદ્ધનાં, “અહો, જનોની, ચિર યુદ્ધશ્રદ્ધા”ની પંક્તિ યાદ આવ્યા વગર ન રહે. ડોજસ પેલેસમાં એટલાં ચિત્રો છે, એવાં સુંદર છે કે તે નિરાંતે માણવા અઠવાડિયું જોઈએ. આપણે તો બે કલાકમાં નીકળી જવું પડે. ચિત્રોને અને ચિત્રકારોને અન્યાય કરીએ છીએ, તેમ થાય ! પણ એક રાત રહેવાના - માત્ર સૂવાના 300 રૂપિયા ખર્ચવા પડે ત્યાં વધારે રહેવું કેમ ?

ઈટાલી કલાભૂમિ છે. શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સંગીત અને ચિત્રકામમાં તેની પાસે વિપુલ સંપત્તિ છે. વેનિસમાં ઠેકઠેકાણે અમે ચિત્રકારો જોયા. પોટ્રેઈટ પેઈન્ટિંગનો ભરપૂર શોખ. સામે બેસીને પોતાનો સ્કેચ દોરાવનારા ઘણા હતા. એક સુંદર લાવણ્યમયી યુવતીનો આવો સ્કેચ અડધા-પોણા કલાકમાં દોરાતો અમે જોયો. આ લાવણ્યમયી યુવતીને જોતાં ડેસ્ડેમોનાનું સ્મરણ થયું. આમેય વેનિસ ડેસ્ડેમોના અને ઓથેલોની પ્રણયભૂમિ. મહાકવિ શેક્સ્પિયરની આ અમર શોકાંતિકાનો અંત સાયપ્રસમાં છે, પણ પ્રારંભ અને પ્રણયભૂમિ વેનિસ છે. અચાનક એક વાર મુંબઈમાં ઓથેલો ફિલ્મ જોવાની તક મળી ગઈ હતી. તેનાં ભાવવાહી દૃશ્યો એક પછી એક મનઃચક્ષુ સમક્ષ ઊભરાવા લાગ્યાં. શંકાનું વાદળ ઊભું કરતો ઈયાગો ! તેના જેવું કૂર ખલપાત્ર જગત-સાહિત્યમાં કદાચ બીજું નહીં હોય ! છેલ્લે રૂમાલની સાબિતી પર શંકા દઢ થતાં ઓથેલોના પ્રણયભીના અંતરમાં તુમુલ ઘમસાણ મચે છે ત્યારે, પ્રતીકરૂપે પ્રચંડ સમુદ્ર-તાંડવ મૂકી ફિલ્મી કલાકારોએ અદ્ભુત સૂઝ દાખવી છે. તે દૃશ્ય ભૂલ્યું ભુલાય નહીં તેવું છે. ઓથેલો જેવો વીર, થોડીક ગફલત અને થોડીક ઉતાવળમાં હરણી જેવી નિર્દોષ પવિત્ર અને રૂપરૂપના અંબાર સમી ડેસ્ડેમોનાની કૂર હત્યા કરી બેસે છે. પણ છેવટ તેને આપણું અંતર માફ કરે છે. કારણ તેને સત્ય સમજાય છે ત્યારે તે ત્વરિત પોતાનું પણ બલિદાન આપે છે. ખંજર હુલાવી તે ડેસ્ડેમોનાના શબ પર જ ઢળી પડે છે ત્યારે ઓથેલો કૂર હત્યારો મટી અમર પ્રેમી બની જાય છે. તે કરુણાંત કથાનું પરમ સાફલ્ય આપણા અંતરને હલાવી જાય છે. વેનિસની શેરીઓમાં શોક અને પશ્ચાત્તાપઘેરા ઓથેલોના અંતિમ શબ્દો જાણે પડવાય છે :

Of one that love'd not wisely, but too well,

Of one not easily jealous, but being wrought,

Perplexed in the extreme, of one whose hand

Like the base Judean, threw a pearl away...

Threw a pearl away... એ શબ્દો વાગોળતાં અને ઓથેલોના નિઃશ્વાસ સાથે અમારો નિઃશ્વાસ ભેળવતાં અમે રીઆલ્ટો બ્રિજ પહોંચ્યાં. શેક્સપિયરે આનું વર્ણન કર્યું છે. આ પુલ પરથી ગ્રાંડ કેનાલ પરનાં બંને તરફનાં મકાનો સુંદર રીતે દેખાય છે. જુદી જુદી બાંધણીનાં રૂપાળાં મકાનો છટાથી પાણીમાં ઊભાં છે. શી એમની છટા ! બાંધણી એવી મોહક ! એક જુઓ ને એક ભૂલો. એકબીજાથી ચડિયાતાં જ લાગે. જાણે મયદાનવ જેવા અનેક સ્થપતિઓ અહીં સ્પર્ધા માંડી બેઠા હશે. ગ્રાંડ કેનાલ પરનાં બધાં જ મકાનો ભવ્ય છે. પણ વેનિસના બધા જળમાર્ગો પર સુંદર બાંધણીનાં મકાનો છટાથી પાણીમાં જ ખડાં હોય તેમ દેખાય. પ્રકાશમાં તેનાં પ્રતિબિંબ એક અનોખી શોભા રચે. તેનું સ્થાપત્ય, તેની જાહોજલાલી અને સુરુચિની સાહેદી છે. ભારે શ્રીમંત નગરી હશે તે સહેજે સમજાય. એક કાળે તે ગુલામો અને તેજાનાના જબરદસ્ત વેપારનું મથક હતું.

યુરોપની મોટા ભાગની મુસાફરી અમે મારા ભાઈ સાથે કરી પણ વેનિસ અમે એકલાં આવેલાં, તેથી અજાણ્યા દેશમાં ભાષાની મુસીબતનો ઠીક ઠીક અનુભવ થયો. જે હોટલમાં રાત રહેવાની મારા ભાઈએ ગોઠવણ કરી હતી, તેનો માલિક અંગ્રેજીનો આંકડો ન સમજે અને અમે ઈટાલિયન ન સમજીએ ! યુરોપભરમાં અંગ્રેજી ભાષા સામે નફરત. ફ્રાંસમાં તો ખાસ, ઈંગ્લેંડના વિરોધમાં જ આખા યુરોપમાં જમણા હાથે વાહનો ચાલે ! દરેક દેશ પોતાની ભાષાનો જ આગ્રહી, છતાં બીજી ભાષા જાણે તો ફેંચ જાણે, અંગ્રેજી નહીં. માત્ર અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના શ્રીમંત સહેલાણીઓની બોલબાલા - પૈસા કમાવાનું તે મોટું સાધન. તેથી ટૂરિસ્ટ મથકો પર ભાંગ્યુંતૂટ્યું અંગ્રેજી બોલનારા મળી રહે. ગાઈડ તો ચારપાંચ ભાષા બોલે.

હોટલમાં હંમેશાં પાસપોર્ટ માગે. નોંધીને પાછો આપે. ભાઈ સાથે હોય ત્યારે આ બધો વિધિ ભાઈ કરે. સામાન્ય રીતે પાસપોર્ટ પાછો આપતા તેમ મેં જોયેલું. અહીં હોટલ માલિકે પાસપોર્ટ લઈ ટેબલના ખાનામાં મૂકી દીધો. અમે તે પાછો આપવા આગ્રહ રાખ્યો.

તેણે ના પાડી. કંઈક કહ્યું, પણ ભાષા તો અમે એકબીજાની સમજીએ નહીં. ઘડીક મૂંઝાણાં. હોટલની રકમ ભરી હતી તે રસીદ તેણે લઈ લીધી અને પાસપોર્ટ લઈ લીધા. અજાણ્યા મુલકમાં બન્ને આધાર ગયા ! પાછા ફરીએ અને તે કહે, “કોણ તમે ? અહીં રહેવા અંગે શો આધાર છે તમારી પાસે ?” તો અમે શું કહી શકીએ તેવો વિચાર આવતાં ગભરાયાં. પણ તેને તો કશું સમજાવાય તેમ હતું નહીં. મૂંઝવણ સાથે ઓરડામાં જઈ, તૈયાર થઈ જમવા ગયાં. એટલું સારું હતું કે આ હોટલ અમેરિકન એક્સ્પ્રેસ દ્વારા બુક કરી હતી તે વિગત મારા ભાઈએ મને કહેલી. જમીને તેની ઓફિસ શોધી કાઢી અને કાઉન્ટર પરની બહેનને અમે વાત કરી.

તેણે કહ્યું, “હરકત નહીં, કશી મુસીબત નહીં થાય. થાય તો અહીં આવજો, અગર ફોન કરજો.” કહી ફોન નંબર આપ્યો. અમે જરા હળવાશ અનુભવી. જોકે મનમાં ચિંતા તો બીજે દિવસે સવારે પાસપોર્ટ પાછા મળ્યા ત્યાં સુધી રહી.

દુર્ભાગ્યે હોટલ અંદરના ખૂણામાં હતી. આવતી વખતે અમે ચીવટપૂર્વક રસ્તો ધ્યાનમાં રાખ્યો હતો. મુખ્ય રસ્તા પરથી અંદરના ભાગમાં જ્યાં વળવાનું હતું ત્યાં નજીકમાં જ એક પ્રદર્શન હતું અને તેના નામનું તોરણ હતું. અમે તે નિશાની ધ્યાનમાં રાખેલી. રાત્રે મોડે સુધી ફરી, ગ્રાંડ કેનાલમાં દીવાઓના પડતા પ્રતિબિંબની અનોખી રંગછટા નિહાળી અમે પાછાં ફર્યા અને અમારું તે નિશાન શોધતાં આગળ વધ્યાં. કંઈ કેટલુંચ ચાલ્યાં. નિશાન મળે જ નહીં. મૂંઝાયાં. આટલે બધે દૂર તો ન હતું. પાછાં ફર્યા. પાછળથી ખબર પડી કે પ્રદર્શન ઉઠાવાઈ ગયું છે એટલે નિશાની ગાયબ છે ! બેયાર જણને પૂછ્યું, ભાષા સમજે નહીં. સ્થળની ખબર ન હોય. ડોકું ધુણાવે. હવે અમારી ગભરામણ વધવા માંડી. સારી પેઠ મોડું થયું હતું. કશું સૂઝતું ન હતું. ખૂબ રખડ્યાં. અનેકને વીનવ્યા. થાકીને લોથ થયાં. છેવટે એક બહેને કેટલુંચ વર્ણન કર્યું. પણ અમારે તો તુંબડીમાં કાંકરા ! પછી વળી તેણે કાગળ પર લીટીઓ દોરી. અજાણ્યા મુસાફરો માટે આટલી તસ્દી લેનાર બહેનનું પ્રેમાળ મુખ સદા યાદ રહેશે. તેણે જે કંઈ દોરી બતાવ્યું તે પરથી અડધું સમજ્યાં, નીકળ્યાં. થોડે ગયાં ત્યાં વળી અટક્યાં. હું તો રડવા જેવી થઈ ગઈ. રસ્તા બધા સૂના થવા લાગ્યા હતા. ટાઢ કહે મારું કામ. ભારતમાં તો કોઈના ઓટલા પર પણ પડ્યા રહેવાય. અહીં તો શીંગડું થઈ જવાય. પ્રવીણભાઈ હિંમત આપે પણ મારા ટાંટિયા ધ્રૂજે. એવાં ગૂંચવાઈ ગયેલાં કે છેલ્લે હોટલ પાસે જ આવી ગયાં તો પણ ધ્યાન ન ગયું. એક ભાઈને એક્સ આપી પૂછવા માંડ્યું તો તેણે સરસ નાટકીય ઢબે સામે જ લખેલું નામ બતાવ્યું. હસી પડ્યાં. અને તે પણ શુભરાત્રિ પાઠવતો હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો.

પાછા ફરતાં અમે થોડાં ફળ ખરીદવા ગયાં. લારીવાળાને મેં પૂછ્યું, “અંગ્રેજી જાણો છો ?”

તેણે સરસ જવાબ આપ્યો, “તું ઈટાલિયન જાણો છો ? તું ઈટાલિયન બોલ તો હું અંગ્રેજી બોલું.”

આટલું ભાંગ્યુંતૂટ્યું અંગ્રેજી તે જાણતો હતો. પણ બોલવા રાજી ન હતો. પોતાની માતૃભાષાનું તેને કેટલું ગૌરવ છે ! આપણે તો મુંબઈ, દિલ્હી અને અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં ગુજરાતી, ગુજરાતી સાથે પણ અંગ્રેજીમાં વાત કરવામાં ગૌરવ માને. ગુજરાતી બોલનારા બોલતાં બોલતાં કેટલાય શબ્દો અંગ્રેજી બોલે તો જ સાચી અભિવ્યક્તિ થાય તેવું માને !!

યુરોપ જ નહીં. આફ્રિકામાં પણ અમને આવો જ અનુભવ થયેલો. સ્ટીમરમાંથી ઊતરીએ તે પહેલાં જ પાસપોર્ટ જોનાર અધિકારીએ કહ્યું, “લે, તું તો કેનિયામાં જ જન્મી છે. તો તને સ્વાહીલી નથી આવડતું ?”

મેં કહ્યું, “આવડે છે ને !”

“તો મારી સાથે અંગ્રેજીમાં કેમ બોલે છે ? સ્વાહીલીમાં બોલ. આ તારા પતિને સ્વાહીલી શીખવ્યું કે નહીં ?”

હું હસી. તેણે તરત જ પ્રવીણભાઈને કહ્યું, “બે શબ્દ અહીંથી જ શીખતા જાઓ !” જામ્બો (નમસ્તે) અસાન્દી સાના (ઘણો આભાર).

સ્વાહીલી માત્ર બોલી હતી. તેને રોમન લિપિ આપી અંગ્રેજીએ ભાષા તરીકે વિકસાવી. જંગલી દશામાંથી હજી ઊગીને ઊભા થતા દેશને, પોણોસો વર્ષ પહેલાં જેને ભાષા જ ન હતી, તેમને પણ પોતાની માતૃભાષાનું આટલું ગૌરવ હતું.

મારી અંગ્રેજ ભાભી મણાર આવી ત્યારે આઠમા ધોરણથી અંગ્રેજી ભણાવાય છે તે સાંભળી કહે, “તમે છોકરાંઓનો અમૂલ્ય સમય અંગ્રેજી ભાષા પાછળ શા માટે બગાડો છો તે મને તો સમજાતું નથી. આ બધાંને અંગ્રેજીની શી જરૂર છે ?”

એક અંગ્રેજને પણ જે નિરર્થક લાગ્યું તે હવે પાંચમા ધોરણથી શરૂ કરવાનું છે !!

વેનિસથી મિલાન ટ્રેઈનરસ્તો ચારેક કલાકનો પણ અત્યંત મનોહર. ઈટાલી પહાડી પ્રદેશ છે. દૂર દૂર વનાંચલથી વિભૂષિત નાના-મોટા ટેકરીઓના ડાયરા, વચમાં રત્નજડિત કંગન સમાં સુશોભિત ગામડાંની ઝલક, સડસડાટ દોડતી ટ્રેઈનની બન્ને પડખે ઝૂમતી હરિયાળી વાડીઓ - મદમસ્ત મયૂરની લચીલી કળા સમું પ્રકૃતિનું આ પ્રણયકાવ્ય આપણી આંખોનું અંજન બની બેસે. સોળે શણગાર સજી કોડીલી કન્યાઓ પૂજાનો થાળ લઈ નીકળી પડી હોય તેમ, માઈલોના વિસ્તારમાં પથરાયેલાં સફરજન, પીચ, નેક્ટ્રીન

અને પેરનાં ઝુંડેઝુંડ આવી કરે. લાલપીળાં ફળ પરની રતૂમડી ઝાંચ, આથમતા સૂર્યના સોનેરી છંટકાવથી એવી દીપી ઊઠે ! દ્રાક્ષની લીલી કુંજાર વાડીઓમાં લાલ, લીલી, જાંબલી અંગૂરનાં ઝૂમખેઝૂમખાં, જાણે માણેક-નીલમનો નવલખો હાર. રાજનંદિનીના શણગારને શરમાવે તેવો પ્રકૃતિનો આ શણગાર, સચરાચર સૃષ્ટિ જાણે ભાવવિભોર થઈ નાચી ઊઠી હોય તેવું લાગે. વેનિસનું સૌંદર્ય ચડે કે આ સૃષ્ટિસૌંદર્ય ? પ્રશ્નનો કોઈ ઉકેલ મળે તે પહેલાં મિલાનના સ્ટેશન પર ગાડી આવી ઊભી.

શબ્દસમજૂતી

સહેલાણી આનંદ કરવા નીકળેલું મદમસ્ત કેફથી મસ્ત થયેલું માણેક એક પ્રકારનું લાલ રંગનું રત્ન સાતસરુ સાત સેરવાળું લખલખાટ ઝગમગાટ મીનાકારી ભાતવાળું તોતિંગ મોટા કદનું મનઃચક્ષુ મનરૂપી ચક્ષુ તુમુલ ભયાનક, દારુણ તોફાન ગફલત બેદરકારી સાહેદી સાક્ષી તેજાના તજ-લવિંગ મરી વગેરે મસાલા હરકત વાંધો લોથ નિષ્પ્રાણ (અહીં) ખૂબ થાકી ગયેલું વનાંચલ વનનો ભાગ

રૂઢિપ્રયોગ

તુંબડીમાં કાંકરા હોવા કશી જ સમજ ન પડવી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) વેનિસની મોહકતા શેમાં છે ?
- (2) ગંડોલા શું છે ?
- (3) ઈટાલિયન ભાષામાં ચોકને શું કહે છે ?
- (4) વેનિસ કોની પ્રણયભૂમિ તરીકે પ્રખ્યાત છે ?
- (5) વેનિસનો સુપ્રસિદ્ધ ચોક કયો છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) યુરોપમાં સ્થાપત્યકલાના સ્વામી તરીકે કોને ઓળખવામાં આવે છે ?
- (2) વેનિસમાં કયાં કયાં રમણીય સ્થાનો છે ?
- (3) લેખિકાએ વેનિસમાં શી મુશ્કેલી અનુભવી ?

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ઈટાલીનું અને કદાચ જગતનું અનુપમ લાવણ્યભર્યું શહેર તે વેનિસ. જગતમાં આવી જળનગરી ભાગ્યે જ હશે.
- રાત્રે આ ગંડોલાના નાવિકો અંતરને ઓગાળી દેતું મધુર સંગીત રેલાવે. જાણે વૃંદાવનમાં વાગતી વેણુનો નાદ.

આ બંને વિધાનોમાં પ્રથમ ટૂંકી અધોરેખાવાળા શબ્દો વાંચો. પછી લાંબી. લેખિકાને વેનિસ નગરની અનુપમ બાબતો બતાવવી છે. સાથે સાથે વાચકોને આ જગતમાં વેનિસથી ચઢિયાતું શહેર પણ હોઈ શકે તેવો અવકાશ પણ આપવો છે. અહીં લેખિકાએ વેનિસ શહેર માટે ‘લાવણ્યભર્યું’ વિશેષણ વાપર્યું છે. આ શબ્દપ્રયોગ પ્રચલિત નથી એના બદલે ‘લાવણ્યવંતું’ વિશેષણ વાપર્યું હોત તો વધારે સારું રહેત.

* નૈનીતાલમાં અમે સરોવરની સફરમાં એક બંગાળી કુટુંબને આ રીતે ગાતું-બજાવતું સાંભળ્યું હતું.

આ વાક્યમાં ‘ગાતું-બજાવતું’ શબ્દ જોડાણ પ્રસિદ્ધ નથી તેમ ઉચિત પણ નથી. કારણ અહીં બંગાળી કુટુંબના સંગીતે તેમને એ વખતે કંટાળો આપ્યો હતો એવો સૂચિતાર્થ બિલકુલ નથી. એને બદલે ‘ગાતું-વગાડતું’ શબ્દજોડાણનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો વધારે ઉચિત થયો હોત.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. વિદ્યાર્થીઓ પાસે કોઈ ઘટના, સ્થળ કે પરિસ્થિતિ વિશે જાહેરમાં વક્તવ્ય આપવા કે જેથી તેની વક્તૃત્વ શક્તિ વિકસે.
2. સમયાંતરે વિદ્યાર્થીઓને અનુલેખન આપી તેના હસ્તાક્ષરો સુધરે-સારા બને તે અંગે તેમનું માર્ગદર્શન કરો.

લોકસાહિત્ય - સંશોધનમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીને મદદ કરનાર, ચારણ કવિ દુલાભાઈ ભાયાભાઈ કાગની રચનાઓ મુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે : ચારણી છાંટવાળી ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલી અને બીજી તે વ્રજ હિંદીમાં રચાયેલી. એમનું સમગ્ર કાવ્યસર્જન સાત ભાગમાં પ્રકાશિત થયું છે. ઉપરાંત ‘ચંદ્રભાવની’, ‘સોરઠ ભાવની’, ‘ગુરુમહિમા’ કૃતિઓ એમણે આપી છે. એમની રચનાઓ બોધપ્રધાન તેમજ ઉદ્બોધનાત્મક હોય છે, એમાં સરળ બાની સાથે ગહન ભાવો તેમજ ભાવની સચ્ચાઈભરી અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે. કંઠ, કહેણી અને કવિતા એમને વરેલાં હતાં. ગુજરાતી લોકસાહિત્યને એમણે બળને પુષ્ટિ આપ્યાં, તો બીજી બાજુ ચારણી-પરંપરાને પોતીકી રીતે જીવંતતા અર્પી. વારસામાં મળેલી ચારણી - બાની લોકવાણીને, વર્તમાનયુગને અનુરૂપ રચનાઓમાં વિનિયોગ કરીને એમણે જાણે જાણે સર્જ દીધી હતી.

સાહિત્ય માનવીના જુદા-જુદા મનોભાવોની સુંદર અભિવ્યક્તિ છે. લોકના જીવનના તડકા-છાંયા, આશા-અભિલાષા એમાં વર્ણવાયા હોય છે. લોકજીવનની રમ્યતા - ભવ્યતા, લાઘવ - લાલિત્ય, ચોટડૂકતા - બળકટપણું એમાં સહેજેય ઊતર્યા હોય છે. કવિ કાગ આવા લોકસાહિત્યના ખરા મરમી કવિ છે. જન્મે ચારણ હોવાથી મધ્યયુગની પરંપરાઓ એમની કવિતામાં સજીવ થાય છે. આ સાથે ગાંધીયુગ-સ્વરાજયુગ પણ એમણે ગાયો છે. અહીં મૂકેલું એમનું ભજન-કાવ્ય માનવીની સાચી મહત્તા તરફ આપણા સૌનું ધ્યાન દોરે છે. આ કાવ્ય આમ તો એક રૂપક છે. પરસ્પરની સ્વાભાવિક રીતે થતી રહેલી આપ-લેમાંથી એક સ્નેહ-સંબંધ ઊભો થાય છે. આવી સ્નેહ-ભાવનાના સંબંધે જોડાયેલ બે વ્યક્તિ (કે સમૂહ) એકબીજા સાથે એવા ઓતપ્રોત હોય છે કે જીવનની ગમે તેવડી મોટી મુસીબતો પણ એમને છૂટા પાડી શકતી નથી. પંખીડાંને પાંખો હોવા છતાં વડલાને તજી દેવા કરતાં તેઓ સાથે જ મરવાનું પસંદ કરીને પરસ્પરના અતૂટ સ્નેહ તાંતણાને દૃઢ બનાવી આપણને મૂલ્યવાન શીખ પહોંચાડે છે.

વડલો કહે, વનરાયું સળગી

મૂકી દિયો ને જૂના માળા

ઊડી જાઓ પંખી પાંખુંવાળાં... ટેક

આભે અડિયાં સેન અગનનાં,

ઢળિયાં આ દશ ઢાળાં.

આ ઘડીએ ચડીચોટ અમોને,

ઝડપી લેશે જવાળા... ઊડી. 1

બોલ તમારા હૈડામાં બેઠા,

રૂડા ને રસવાળા;

કોક દી આવી ટહુકી જાજો,

મારી રાખ ઉપર રૂપાળાં... ઊડી. 2

પ્રેમી પંખીડાં પાછાં નહીં મળીએ.

આ વનમાં વિગતાળાં,

પડદા આડા મોતના પડિયા,

તે પર જડિયાં તાળાં... ઊડી. 3

પંખીઓ-

આશરે તારે ઈડાં ઉછેર્યા,

ફળ ખાધાં રસવાળાં;
 મરવા વખતે સાથ છોડી દે,
 એ મોઢાં મશવાળાં... ઊડી. 4
 ભેળાં મરશું, ભેળા જનમશું,
 તારે માથે કરશું માળા,
 કાગ કહે, આપણે ભેળાં બળશું,
 ભેળાં ભરશું ઉચાળા'... ઊડી. 5

ભાષાભિવ્યક્તિ

સેન સૈન્ય, લશ્કર (અહીં) જવાળા અગન, અગ્નિ દશ દિશા ઢાળાં ધાડાં ચડી ચોટ એકદમ, હમણાં જ ટૌકી જાજો ટહુકી જજો ભેળાં સાથે ઉચાળો સામાન

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) વડલો પંખીઓને શી વિનંતી કરે છે ?
- (2) વડલાના હૈયામાં શું સમાયેલ છે ?
- (3) સંગાથ છોડનારાને માટે કાગ શું કહે છે ?
- (4) કયો પડદો સંગાથના સંબંધોમાં અવરોધક છે ?
- (5) પંખીઓ શું ઈચ્છે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) વનરાઈમાં આગનું દૃશ્ય કેવું છે ?
- (2) પંખીઓ વડને શો જવાબ આપે છે ?
- (3) ભાવિ અંગેની શી કલ્પના કવિ કરે છે ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) વડલો પંખીઓને શું કહે છે ? પંખીઓ તેનો શો પ્રત્યુત્તર આપે છે ?

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. દુલા ભાયા કાગની “કાગવાણી”માંથી પસંદગીનાં કાવ્યો નોંધપોથી - સંગીતપોથીમાં લખો.
2. આ કાવ્યને કંઠસ્થ કરો અને તેનું ગાન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

1. વડ અને પંખીઓના સંવાદ ઉપર ભજનના ઢાળમાં રચાયેલું આ એક મનોરમ ગેય કાવ્ય છે. પ્રેમ અને ન્યોછાવરીના ભાવ મનમાં વસી જાય એ રીતે આલેખાયા છે. લોકબોલી અને તળપદા શબ્દોએ એમાં માધુર્ય પૂર્યું છે.
2. પાંખુવાળાં
 વડના આશ્રયે રહેનારાં પંખીઓને ‘પાંખ્યુંવાળાં’ કહેવામાં કવિનો ખાસ હેતુ રહેલો છે. વડ એમને કહે છે - તમારી પાસે પાંખો છે, તમે એની મદદથી આ દાવાનળમાંથી બચી જઈ શકો છો માટે ઊડી જાઓ. અહીં ‘પાંખ’નું બહુવચન ‘પાંખો’ને બદલે સૌરાષ્ટ્રી બોલીમાં ‘પાંખું’ કરાયું છે તે તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે.
3. ‘બોલ તમારા હૈયામાં બેઠા, રૂડા, ને રસવાળા.
 કોક દી આવી ટૌકી જાજો મારી રાખ ઉપર રૂપાળાં.

અહીં પ્રેમના અતૂટ તંતુને કવિએ આ પંક્તિઓ દ્વારા દર્શાવ્યો છે. દાવાનળમાં બળી ગયા પછી પણ વડને પંખીઓના મીઠા બોલ માણવાની ઝંખના છે. અહીં ‘રૂડા’ અને ‘રસવાળા’ તથા બીજી પંક્તિમાં ‘રાખ’ અને ‘રૂપાળાં’ શબ્દોમાં ‘ર’કાર પંક્તિના ઉચ્ચારણને મધુર બનાવે છે.

4. કાવ્યમાં રહેલાં લોકબોલીનાં ઉચ્ચારણો અને તળપદા શબ્દો શોધીને એની નોંધ કરો.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. વિદ્યાર્થીઓને આ કાવ્ય ગદ્ય સ્વરૂપે નાટકરૂપે રજૂ કરાવડાવો.
2. આ કાવ્યને આધારે મિત્રપ્રેમ વિશે વિદ્યાર્થીઓને વાત કરો.
3. “કાગવાણી ભાગ 1 થી 5” વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપો.

નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, નિબંધકાર અને ચરિત્રકાર જોસેફ ઈગ્નાસ મેકવાનનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના ત્રણોલ ગામમાં થયો હતો. આશંદ પાસેનું ઓડ ગામ તેમનું વતન હતું. 1960 પછી લખતા થયેલા કેટલાક પ્રયોગશીલ નવસર્જકોમાં જોસેફ મેકવાનનું નામ મોખરે રહ્યું છે.

પછાત ગણાયેલા પ્રજાજીવનની સંવેદના-વ્યથાને જોસેફની કલાદૃષ્ટિનો લાભ મળ્યો છે. ચરોતરની લોકબોલી-ભાષાની છાંટ, એમની ગદ્યકૃતિઓને વધારે રુચિકર તેમજ હૃદયંગમ બનાવે છે. વ્યક્તિના સંબંધનાં આલેખનોની આપણા સાહિત્યમાં નવાઈ નથી, પણ એને કલાત્મક સાહિત્યિક રસમયતાથી સજીવ બનાવવાની કલ્પના તેમજ પ્રતિભા જોસેફ મેકવાનની સર્જક તરીકેની નોંધપાત્ર વિશેષતા છે.

‘આંગણિયાત’, ‘લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા’, ‘મારી પરણેતર’, ‘બીજ ત્રીજનાં તેજ’, ‘દરિયા’ વગેરે તેમની સફળ નવલકથાઓ છે. ‘વ્યથાનાં વીતક’, ‘વ્હાલનાં વલખાં’, ‘પ્રીત પ્રમાણી’, ‘જનમજલાં’, ‘પગલે પગલે’, ‘મારી ભિલ્લુ’, ‘વ્યતીતની વાટે’ વગેરે તેમના નોંધપાત્ર ચરિત્રગ્રંથો-નિબંધ સંગ્રહો છે. ‘સાધનાની આરાધના’ જેવા વાર્તાસંગ્રહ તેમજ અન્ય પુસ્તકો પણ તેમની પાસેથી મળ્યાં છે. તેમને નામે એક વિવેચનગ્રંથ પણ છે.

ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ, દર્શક એવોર્ડ તેમજ ક. મા. મુનશી સુવર્ણચંદ્રક વગેરેથી તેમની સર્જક પ્રતિભા પોંખાઈ છે.

મનુષ્યના વેશ-દેશ નહીં, કિન્તુ તેના મન-વૃત્તિ બદલવાં. કેવળ નામ નહીં, કામ બદલવાં જોઈએ. આ ચરિત્રનિબંધના નાયક પૂંજા મેજરની આખી જિંદગી આવી જીવન પરિવર્તનગામી શ્રદ્ધા નોકરીમાં જ પસાર થઈ. વંશ-વેલાના કશા વલોપાત વિના જ જીવતો આ અલગારી ઓલિયો - ફક્કડ ફકીર ઝટ સમજાતો નથી, પરંતુ જીવે સાચું - પાડું એ વાતની સ્વપ્રતીતિ આપણને થયા વિના રહેતી નથી. તેથી જ નિવૃત્તિ પછી તેમના રાયરચીલામાં કપડાંની એક પેટી અને વાસણનો એક કોથળો એ એમનો - કહો કે વૈભવી અસબાબ છે. એમને પગથી માથા સુધી અને એથીયે ઉપર - ઉપરવાળા ઉપર એટલો વિશ્વાસ છે કે, એ જે કંઈ જ્યારે જોશે ત્યારે મારો ઈશ્વર મને - સૌને આપી રહેશે. અને આમેય માણસને જોઈએ કેટલું ! લાજ ઢાંકવા લંગોટી ને પેટ ઢાંકવા કલેડી ! અને તેથી ઈશુની સૂચના મુજબ - ઈશુને પગલે ચાલતાં જેને જેની જરૂર હતી તેને તે ખજાનાની ખેરાત કરી ઈશુનું નામ ગાતાં-ગાતાં નીકળ્યા છે. મસાણ - તળાવની પડતર જમીનમાં આંબા વાવવા જેવા - અર્થાત્ પુત્રવત્ ઉછેરવા, માંદાની માવજત કરવી, કોઈને દવાખાને લઈ જવા, ગરીબ-ગુરબાને જ્યાં જેવી જરૂર પડે ત્યાં ખડે પગે હાજર રહેવા જેવા જીવનના તમામ મોરચે - પ્રભુ પ્રીત્યર્થે પૂરા સભાન-સાબદા હોય છે. સહજ - સ્વાભાવિક - પ્રાદેશિક ભાષા - શૈલીમાં પ્રગટતું ચરિત્ર ખરે જ મૂલ્યવાન ઊંચાઈ સિદ્ધ કરે છે.

વેશ બદલ્યે શું થયું, પણ મન બદલવાં જોઈએ.

નામ બદલ્યે શું થયું, ભઈ કામ બદલવાં જોઈએ.

ઊલટભેર આ કડી ગવડાવનાર પૂંજો મેજર, સાલ્વેશન આર્મીનો અમલદાર. જિંદગી આખી મિશનની સેવામાં ગાળીને નિવૃત્ત થઈ એ ગામમાં આવ્યા ત્યારે કપડાંની એક પેટી અને ખપજોગાં વાસણનો એક કોથળો, આટલો જ એમનો સામાન જોઈ જોનારાંને ભારે અજંપો થયેલો. કોઈકે પૂછ્યુંય ખરું - ‘મેજરકાકા !’ સામાનનું ગાડું પાછળ આવે છે ?

‘અલ્યા ભાઈ, આ જ સામાન. અમારે બે માણસને કેટલુંક જોઈએ ? લાજ ઢાંકવા લંગોટી ને પેટ ઢાંકવા કલેડી ! હેં... અને એ મોકળું હસી પડ્યા, ત્યારે સાચો જવાબ સાંભળવા માગનારાનો અચંબો વધી ગયેલો.

અમે જોયેલું, ગામમાં મિશનનો નવો માસ્તર આવે ત્યારે એ ગાડું સામાન લાવ્યો હોય, ને બદલીએ જતો હોય ત્યારે દોઢ ગાડું સામાન થયો હોય. કેટલાકને અમે બબ્બે ગાડાં ભરીને આવતાં જતાંય જોયેલા એટલે પૂંજા મેજરની સાવ ટાંચી ઘરવખરી જોઈને વિચારનારાને લાગ્યું : માણસમાં કંઈ માલ નથી, જિંદગી આખી ફોકટની ખર્ચી, હવે ખબર પડશે કેટલા વીસે સો થાય છે.

પણ મેજરકાકાને એવું તેવું કંઈ નહીં. એ તો મૂકવા આવેલ બે જણને લઈને ચાલ્યા સીધા પોતાના પડાવે. મુક્તિફોજના મંદિરની અડોઅડ એમનું પીઢેરિયું ઘર. વરસોથી બંધ પડ્યું રહે. એ આવવાના થયા એટલે ભવાનકાકાએ વાળી લીંપાવી સરખું કરી

રાખેલું. ભવાનકાકા એમના સગા મોટાભાઈ થાય, લાગે એવું કે જાણે આ અલગારીપણું એમના જ આવવાનું આયપત હોય.

આવ્યા એ જ સાંજે મેજર ભવાનકાકાને પૂછે -

‘ભવાનભાઈ ! એકાદી માંચી-બાંચી મળે કે ? હું તો હેઠણ હૂઈ રહીશ, પણ ઊજમને તો જોઈશે. ડોસીનાં હાડકાં પોચાં છે.’

ભવાનકાકા કંઈક કહે એ પહેલાં મારા બાપુએ જ પૂછી નાખ્યું :

‘તે મેજર ! આખી આ જિંદગીમાં બે ખાટલાનો ય વેંત ના કર્યો તમે ? ત્યારે તમે કમાયા શું ?’

‘પેલા હિંદુઓ કે છે એમ રામનું નામ ! માસ્તર !’

‘મોહું લાગી હૈ લગનિયાં રે,

મૈં તો ઈસુ સંગ પ્રીત લગાના.

પ્રીત લગાના, મૈં પ્રીત લગાના !’

એમના ગીતમાં એમની મસ્તી ટપકતી હતી, પણ ભવાનકાકા કહે : ‘આખી જિંદગી ગીત ગાયાં. હજુ ય નથી ધરાયો. બે કૂકા કાંઈ કમાયો ધમાયો ખરો ? લોકને તો એમાં રસ. પાછળ છેડો વાળનારે ય કોઈક તો જોઈએ ને ? એ કયા હિસાબે તને રડશે ?’

‘તમે આ કો’છો ભવાનભાઈ’ ‘તમે...?’

‘ઓવે... આ જતા જીવતરે મારે વેઠ વેંદારવી પડે છે. મને એમ કે તું કાં’ક બે પાંદડે થયો હો તો મારે એટલી માયા ઓછી.’

‘જુઓ તાર કવ. મેં એવી કશી અબળખા રાખી જ નથી. તારવાવાળો એ બેઠો છે. બધુંય એના ભરોસે. આ પરવારવાની વેળા આવી ત્યારે ઘરવખરી જે કંઈ એકઠી થઈ’તી એ હાથું કવ તો મને લજવતી હતી. વેચી - હાટીને મારી પાછળ આવો એમ નાઝરેથવાળાએ (ઈસુએ) કહેલું ને એમ નામ ગાતાં ગાતાં આ બધું એકઠું થયું એનું ભાનેય ના રહ્યું. તે હધુંય વહેંચી દીધું ત્યાં. જેને જેને જરૂર હતી એવા હાંને આલી દીધું. ને ચાલવા જ માંડ્યું તો પાછું વાળીને શા હાતર જોઉં ? મને જરૂર હશે તો આલવાવારો એ ક્યાં નથી બેઠો ?’

‘હારુ તારે માગો એમની પાંહે. હું જોઉં છું ઈસુ ચેવોક આલવા આવે છે તે...!’

ને જરાય માહું લગાડ્યા વિના પૂંજો મેજર પાછા વળી ગયા. ને થોડી વાર પછી પાછા આવીને કહે : ‘લ્યો ભવાનભાઈ, તમે કહેતા’તા એમ એણે ખાટલો આપ્યો. થોડાંક જાળિયાં કાઢવા માળિયે ચડ્યો’તો તાં આ ખાટલો મળ્યો. તમે જરાક હાલવી દો. હું કાથીનો વેંત કરી લઈશ !’

પાંચેક દહાડામાં એમનું ઘર ઠરીઠામ થઈ ગયું. જણમાં કોઈ જંજાળ નહીં. હતાં માત્ર બે જણ. વંશવેલાનો કોઈ વલોપાત નહીં. શું ખાય કે શું પીએ એનીય કોઈને ખબર નહીં. પૂરો સંત મેથ્યુનો માણસ. આકાશના પંખી જેવો. વાવવું, લણવું કે એકઠા કરવાની કોઈ પળોજણ જ નહીં.

સાંજે અમને છોકરાંને એકઠાં કરે. સુવાર્તા (ગોસ્પેલ)માંની કોઈક વાત માંડે ને પછી મસ્તીભેર ગીત ગવડાવે. બાંધી દડીનો બેઠા ઘાટનો એમનો ભરાવદાર દેહ, ફૂલેલાં પોપચાં નીચે ભાવઝરતી ચશમાંવિહોણી સાચુકલી આંખો. ધડ સાથે જડી દીધું હોય એવું ડોકું ને ગોળમટોળ મોં. જાડા ધોતિયા પર લાલ કોટના ખભે ત્રણ તારા પાસેનો ‘એસ’નો માર્કો એમને સાલ્વેશન કરતાં ય ‘સાબદા’ રહેવાનો ભાવ વધારે વ્યક્ત કરતો.

ગામમાં આવ્યા પછી થોડાક દિવસ એ સૌના વિચારવ્યવહારથી પરિચિત થયા. પંચના ચલણનો તાગ મેળવ્યો. મિશનની ત્રણ ત્રણ ધૂળી શાળાઓ ચાલતી. ત્યાંય નજર નાખી આવ્યા. ભવાનકાકાની સીમ પણ ફરી આવ્યા, પણ એમનો જીવ પાદરમાં આવેલ માણસ, તળાવ સમી બારેમાસ પાણી રહેતી ઊંડી ખીણ અને પડતર જમીન પર ખોડાઈ રહેતો.

ખૂબ વિચાર્યા પછી એક દિવસ સાંજે એ વાંસીનો દસ્તો બેસાડવા ભવાનકાકા પાસે આવ્યા.

‘આ વાંસી શું કરવી છે તમારે ?’

‘કોદાળો - પાવડો મળી ગયા છે. વાંસી થોરિયા વાઢીને વાડોલાં કરવા માટે પાદરની પડતર જમીનમાં આંબા વાવવા છે !’

‘તમારું તે ભમી ગયું છે ? તાં પાધરમાં આંબા રહેતા હશે ? કશુંક મળતર રહે એવો ધંધો કરો ને ?’

‘પચી રૂપિયા પેન્શનમાં અમારો બેનો ગુજારો થઈ રહે છે. ઝાઝાની અબળખા નથી. એક ટંક ધરઈને ધાન મળી રહે પછી મારે શી ચિંત્યા !’